

16557
358
2000000000

PAUL VIIDING

SIILID

SILD

5.

PAUL VIIDING

SILD

188.

RK

„ILUKIRJANDUS JA KUNST“
TALLINN 1947

Pööripäev

Luuletaja Arnold Jürine lamas selili diivanil, vahtis valgesse lakke, kuni silmad valusaks jäid, väsisid ja kinni vajusid, suikus aga ainult mõne minuti, võttis oma puhkeaseme ette tõmmatud toolilt avatud suitsukarbist paberossi, süütas selle, suitsetas laisalt, ruttamata, jälgis paberossi otsast tõusvaid suitsulõngu, kuni silmad jäid jälle puhkama lae tühjale pinnale, jälle väsisid ja kinni läksid.

Mõni minut hiljem kordus eelmine mäng mingi õudse automaadi-täpsusega: silmade avanemine, aju lahtirabelemine võib-olla ainult sekundi murdosa kestnud, aga teab mida kõike painavat sisaldava unenäo küüsis, täie teaduse tagasitulek, paberossi küünitamine, selle süütamine, aeglane, pisut vastumeelne suitsetamine, sest suu oli ammugi kibe ja paks neist loendamatuist, varasest lõunatunnist siinamaale tõmmatud suitsudest, millede varred täitsid suurt toolil seisvat savist tuhatoosi peaaegu ääreni.

Ta oli horisontaalses olekus saatnud mööda aja lõunatunnist sügava õhtupoolikuni. Ammu oleks võinud väljas olla juba hämar ja pime, kui kalender poleks just näidanud aasta pikimat päeva ja lühimat ööd. See pikaks venitatud lõunauinak, mis ei olnud ei õige magamine ega õige ärk-

velolek, kuulus luuletaja reegliks-kujunenud eluharjumuste hulka samuti nagu kirjutuslaua taga istumine südaööst varase hommikuni, samuti nagu keskpäevased ja õhtused kohvikutunnid. Teeksime ülekohut, kui ütleksime, et luuletaja Arnold Jürine seda laiskust eriti nautis. Ei, ta pigemini kannatas selle all, tegi enesele sellepärast aeg-ajalt õrnu etteheiteidki. Aga see oli säärane keha ja vaimu ammune ühisharjumus, mingi krooniline väsimus, mille vastu võitlemine, kui ta seda aeg-ajalt tegi, ei olnud mingit nimetamisväärset tagajärge andnud. See näis loiutavat keha ja tegevat laisaks vaimugi; aga teiselt poolt, antud tingimustes, mõtles Jürine, see pidigi olema nii, nähtavasti see laiskus oligi öiste ülalistumiste, pikkade mõtisklusetundide, vaevarikka mõtete-, kujude-, sõnade-, silpide-, riimidejahi eelduseks ja võimaldajaks. Nähtavasti — nii oli Jürine korduvalt mõtelnud — oli vaja teatavat laiskust ja lõtvust, et olla võimeline teostama seda imeväärset — kaunite sõnade rivistamist pikkuselt mõõdetud, kõlisevate lõppudega värsiridadesse. Tont teab, tunnustusest ei olnud tal puudust, see oli saabunud üsna varakult, seda oli ta nautinud juba paarkümmend aastat, ta oli isegi hakanud uskuma oma talenti, oma geeniusesse võib-olla. Tõsi, luuletamisest oli ju raske elada, aga kui lisada juurde jäljetonid ajalehtedes, mõned vaesemal ja sestap siis töökamail päevil kirjutatud artiklid, kui võtta arvesse tasapisi kasvavad võlad ja üksiku inimese majanduslikult mitte liiga vastutav ning vähekulukalt korraldatud elu, oli elatud seni ometi. Oli kuidagimoodi hakkama saanud kunsttükiga mitte siduda ennast proosalise leivateenimisega mõnes kuuviisi kinnimakstavas ametis.

Rahul ei olnud ta endaga ega oma eluga, ei, mitte põrmugi. Ta rahulolematus oli eriline, raskesti lähemalt kir-

jeldatav, sihitu ja suunatu. Kui palju kordi oli ta, enamasti just noil pärastlõunasil unelemistundidel, unistanud millestki suurest, määravast, enneolematust, teosest, millega ta vallutab maailma, — mis tähendab: vallutab? — a v a s t a b u u e d maailmad, uued jumalad, mida veel keegi ei tunne... Millised need uued maailmad aga olema pidid, seda ta ei osanud seni öelda eneselegi. Ta tundis küll lausa kehalist tarvet sellest unistada, aga unistuste juurde see jäigi. Õhtul kirjutuslaua taga aga sai neist ebamääraste unistuste õhulossidest artistlikke värssse, millede veretust ja kiretust ta tundis ise küll paremini kui tema tunnustajad ja hindajad; või ta kirjutas üsna asjalikke följetone vastavalt selle või teise tellija maitsele, ükskõik, kas oli see mõni päevaleht või kõrgetiraažiline perenaiste ajaviite-ajakiri.

Oo-jaa, tunnustus! Kui imelik, kui vastuoluline, kui käsitamatu oli lugu sellegagi! Kui Arnold Jürine oli olnud alles noor, kui ta oli oma esimestesse värssidesse pannud kogu oma kire, kogu oma südamevere (ütelge pealegi, et nõnda öelda on banaalne, aga selles on ometi lihtne ja selge tõde, mõtles ta kurva, mõruvõitu muigega, mis ei ulatunud huulteni, vaid peegeldus vaevalt silmis), siis oli talle julgustavalt õlale patsutatud ja lausutud: «Andekas algaja.» Ta teadis väga hästi, et ta oma esimesi leegitsevaid ridu kunagi polnud ületanud, ei üheski oma kümnes hiljem ilmunud luuletuskogus, aga tunnustus oli hakanud tulema just sedamööda, kuidas ta jätkuv looming oli saanud ikka enam ja enam käsitööks, oskuseks. Jürine katsus vägivaldselt enesest eemale tõrjuda seda tõde, mis teda viimaseil ajal järjest sagedamini nii halastamatult ründas. Kui selle mõtte juurde pikemaks pidi pidama jääma, siis võis see lüüa jalge alt iga toe, võis heita su

kõige mustemasse masendusmeeleollu, võis lihtsalt teha hulluks, Ah, kuidas see maailm kõike tagurpidi nägi, kuidas ta asjade tõelist olemust näha ei suutnud, näha ei tahtnud, võib-olla näha ei võinud!

Jürine kujutles rohkem kui vaatles, aga vaatleski veel ikka rohkem kui tegutses. Ei, ei, teod ei olnud tema ala. Sellest siis tuligi, et ta oli jäänud üksiklaseks, kellel oli küll tutvusi, sõprugi võib-olla, kuid mitte tegudekaaslasi. Üksiklane? Kes oleks sedagi võinud öelda välise järgi, selle järgi, mida luuletaja Arnold Jürisest võis näha silmaga? Kas ei viitnud ta iga päev pikki tunde lõpmatus kohvikulaua-vestlustes? Kas oli midagi, milleni need vestlused poleks ulatunud? Hämaraim minevik ja perspektiivis veel vaevalt aimatav tulevik, kaugeimad tähed lõputus ruumis ja peenimad hingevärinad inimeses — kõigest sellest oli, paraku, sadasid kordi nii mõndagi kokku jaburdatud (Jürine tundis mingit kergendustunnet endas sellest, et mõtles selle jämeda sõna), aga, aga... hoolimata teravaimaist analüüsitaotlustest, hoolimata meeletikest sügavusteotsimistest (veel kord, milline banaalsus!) — kõik jäi ikkagi ainult pinnale, tõde ise oskas kavalasti läbi pääseda temale seatud tihedatestki võrkudest. Jürise ja nii mõnegi tema sõbramehe teod seisidki neis viljatuis filosofoeringuis, sellega tema ja mõnegi teise teod piirdusidki.

Kui küsida, kes siis olid tema lähemad sõbrad või tuttavad, siis pole vaja minna vastust otsima kaugelt. Peale oma tsunfti, mitut kirja ja karva literaatide vastuolulise ja argielus mõnes osas tigeda ning teinekord närusegi koguduse, kuulus nende hulka üsna loomulikult veel ajakirjanikke, mõni arukuselt keskmisest tasemest üle ulatuv näitleja, mõni maalija ja muusik, mõni korralikust kodan-

likust seltskonnast äraeksinud kõrgemate huvidega daam, kes tutvuses ja läbikäimises literaatide ning artistidega leidis rahuldust oma snobismile. See oli eluring, milles liikus, milles näis olevat määratud liikuma luuletaja Arnold Jürine igavesti, see tähendab muidugi oma füüsilise surmani... Kas teistsugust surma, peale lihtsa kehalise, oli vaja karta temal, tunnustatud poedil kümne luuletuskoguga? Muidugi mitte!

Ikka veel lamades suitsetas Jürine veel ühe paberossi ja veel ühe. Ja siis hakkas muidu-mõtiskluste hulka kostma motiiv sellest, et tarvis oleks tõusta ja välja minna; algul üsna kaugena, pikemate vaheaegadega peast läbiviilksatava tülika mõttena, aja edasi nihkudes aga järjest tungivamana, nii et seda tuli esialgu taltsutada veel ühe paberossiga. Aga lõpuks, kui loiid Jürise tahe ka oli — saabus siiski ka see hetk, mil ta ajas enda oma asemelt püsti, tõusis, hakkas kõndima edasi-tagasi mööda oma mitte just väga kitsast tuba ja tegema lihtsaid ettevalmistusi kodunt väljaminekuks. Ta silitas peopesaga üle lõua ja tundis silmapilk kergendust mõttest, et habet polnud hädapärast vaja ajada. Ta seadis krae kaela ja tõmbas kinni lipsusõlme. Aga siis astus ta avatud akna alla.

Ei, luuletaja Arnold Jürine ei elanud katusekambris, seda mitte. Kuid kõrgel oli ta peavari küll. Soodne ehituskonjunktuur, kõrged üürid, milleks keskmisel kodanikul, kes tahtis elada korralikus korteris, tuli ohverdada oma sissetulekust võib-olla tervelt kolmandik, kui mitte enam, oli lasknud mõne viimase aastaga kerkida nelja-viiekordsetel moodsatel, sageli küll halvasti, sellepärast et odavasti, võimalikult kasulikult ehitatud majadel ka linnaäärte seni ühe-kahekordsete majadega kaetud aladele. Tavaliselt 'lustustest lagedate, suurte, valgeks lubjatud kivikastidena

seisid nad hallide, pikast elust luitunud ja määrduvad puu-
majakeste keskel. Ühe säärase suure uue maja kõrgei-
male, antud juhul viiendale korrale oli aasta eest leidnud
uue korteri Arnold Jürine. Tal oli meeles, kuidas maja-
omanik oli teda eksamineerinud: kus ta teenib, kui palju
palka saab, millest elab, kui kindlat kohta ei ole,
ja veel palju muud. Et Jürisel lapsi ei olnud, see pere-
mehele meeldis, et tal ka naist ei olnud, see oli miinus —
poissmeestest võis oodata ennemini halbu üllatusi üüri-
rahade kättesaamisel. Teadagi, raha kõrtsiskäimiseks
jätkub, aga üüriks — öeldakse, et ei ole, ja võta näpust!
Ja mine käi siis kohut! Noh, Jürisel oli tol korral —
haruldane küll — olnud taskus raha kolme kuu üüri ette-
maksmiseks (ta oli parajasti diskonteerinud vekslit ja pigis-
tanud ajalehetoimetuselt avanssi) ning see asjaolu siis
otsustas asja. Majaomanik leidis tema üürniku-kandida-
tuuri siiski vastuvõetava olevat, kuigi ta meelsamini oleks
näinud oma majas eranditult kindlate kohtadega
üürnikke. Et Arnold Jürine oli tunnustatud luuletaja, raa-
matute autor, seda too väärikas seltskonnatala, kellel oli
peale uue kivimaja sessamas linnas veel pooltosinat puu-
lobudikke, tõesti ei teadnud. Ei, mees oskas muidugi kir-
jutada ja lugeda, korrutada ja jagada, ning ajalehte luges
päris kindlasti iga päev — aga följetone kirjutas Jürine
varjunime all, kust siis tema võis teada.

Jürine vaatab aknast välja. Vaade on avar. Plekk- ja
pappkatuste rägastik otse jalgade all, kaugemal muistse
linnuse, nüüd valitsushoonete hall tornistik-müüristik.
Paar kirikut, vasakut kätt rida suitsvaid korstnaid. Siin
elatakse, siin tehakse tööd. Selles linnas, kuhu Jürine on
asunud paarkümmend aastat tagasi, pärast poolelijäänud
õpinguid ülikoolis, oma luuletaja-debüüdi päevil, siin, kus

ta need kaksikümmend aastat on ära elanud, saamata linnast palju kaugemale kui napilt sada kilomeetrit eemal asuvasse rannaäärsesse suvituskohta, siin elab peale tema, Arnold Jürise veel oma poolteistsada tuhat inimest: esimesi hingetõmbeid tegevaid vastsündinuid ja surmaga võitlust pidavaid rauku; kilgates tänavail lippavaid koolijütse ja tööst väsinud kuuekümnepäevaseid; alles maailmavallutamise plaane hellitavaid noorukeid ja pettunud neljakümnepäevaseid, kasvavate mälestuste koormaga ja kokkutõmbuvate lootustega; siin elab väikese riigi võimukandjaid ja kodutuid hulguseid, elab tööga üleliia koormatud ja töötuid; kõrgeid ametnikke ja vaeseid kontooriorje, enesega rahulolevaid ja hädavareid; siin elab kaupmehi, käsitöölisi, vabrikurahvast, majaomanikke ja kojamehi; virku ja laisku, õnnelikke ja õnnetuid. Väike on see linn muidugi, maailma mõõdetega mõõtes; on aga ikkagi linn, kus võib leida kõike inimlikku, mida maailmas läbistikku üldse leida võib.

Luuletaja pilk jääb peatuma majal, mis asub otse tema jalgade all, risti üle tänava. See on kahekordne puuehitus, sajandi alguse standardtüüpi. Majas on arvatavasti kuusteistkümmend köök-tuba või paremal juhul «tuba vaheseinaga». Igas niisuguses elab perekond, sageli paljude lastega. Säärastes vanades, kultuursete mugavuste poolest väga algelistes majades, kus veekraan ja valamü, ühised kogu majakorra jaoks, on väljas koridoris ja tarbehoone tihtilugu koguni õuel, sääraates on üürid odavamad ja peremehed laste vastu sallivamad; muidugi mitte mingisuguste filantroopiliste tundmuste ajel, vaid lihtsalt majanduslike tõsiasiade tõttu. Vastasseisev viiekordne uus hoone, mille ülemise korra aknast heidab oma uurivaid pilke maailmale luuletaja Arnold Jürine, on kinnisvara-

omanik August Õiglase kahekordsele kurjaks võistlejaks; mitte sellega, et seal üürid oleksid odavamad, ei, need on seal, jumal tänatud, praegu küll kallimad ja tublisti kallimad, nii et August Õiglase toad vaheseinaga, ei tarvitse karta tühjalt seismist, aga võistleja on ta siiski, ära võtab p a r e m a d üürnikud, lasteta abielupaarid, kindla kohaga riigiametnikud...

Tänav ei ole parajasti kuigi rahvarikas. Vabrikute päevased vahetused on oma töölt juba kodus. Vürtspoeuks August Õiglase majas on kinni tõmmatud, aga raudlatti pole veel ees. Aeg-ajalt lipsab sinna sisse mõni ostja. Maja õueväravast väljub noor tüdruk, sale, kirjus õhukeses vihmamantlis, läheb minema nobedail lühikesil sammel kesklinna suunas. Midagi liigutavat ja kaasakiskuvat on Jürise jaoks ses tundmatus naises, kes vastu õhtule kalduva päikese madalaid kiiri kaob ta silmist. Kas tal olid huuled värvitud, juuksetukk kähardatud? Kuhu ta läheb? Üksikuna kinno nukrutsema! Või kohtama kallimaga?

Jürine pöördub aknalt ära, süütab uue suitsu, keerab lahti raadio. Võidukas marss pahvatab valjuhääldajast vastu: Saksamaa pühitseb oma järjekordset võitu. Purustatud Prantsusmaa lamab pruunsärklaste jalgade ees, nende rautatud saapad astuvad Pariisi tänavail. Puhuge, pasunad! Võbise, plekk! Mürtsu, trumm! Jürise sõrmed haaravad raadionupust. Päevauudised... Valitsusekriis venib... Nõukogude Liiduga sõlmitud abistamispakti põhjal saabunud Punaarmee osad on jõudnud oma majutuspaikadesse... Kõikjal riigis valitseb kord ja rahu... Kodanikud jätkaku oma igapäevast tööd, valitsusekriisi lahendamiseks on astunud samme... Teadustaja elukutseliselt treenitud, iga sõna täpselt artikuleeriv kaunis, noor naisehäääl lõpetab päevauudised teatega jalgpallivõistluste tulemustest kuskil

väikelinnas. Umbne, lämmatada tahtev pinge asub Jürise rinnakorvi. Missugust kirge, missugust põlemist oli vaja olnud, et teha midagi ilusat, midagi erutavat sõnadest, mis seisid surnuina, kuivanuina, mumifitseerituina sõnaraamatuis! Oh, ta oli tundnud seda. Ja kõik see ei olnud siiski see, mille pärast maksis põleda, mille pärast maksis lasta rohkeneda ja süveneda horisontaalseil kort-sudel laubal. Elu oli vaja haarata tervikuna, aga, näis, elud liikusid mingisugustel eri plaanidel, eri tasapindadel, mis üksteisega ialgi ei lõikunud. Kas olid nüüd need eraldatult seisvad tasapinnad segi paiskumas, kas ei olnud nüüd tekkimas enneolematuid kontakte, uusi perspektiive avavaid lühiühendusi? «Teie, esteedid, tahate meid panna elama õhuta ruumi. Kas teie ei tea, et õhuta ruumis pole elu?» Nõnda oli talle kunagi öelnud üks ametivend, kes oma loomingus taotles mingit bioloogilist naturalismi. «Ei, meie tahame teid viia kõrgete mägede puhtamasse ja paremasse õhku,» oli vastanud Jürine. Ilusad sõnakõlksud olid mõlemad, mitte enam, mõtles Jürine nüüd. Ei viinud kuhugi välja naturalisti võitlus esteetidega, aga ka rännakud kõrgete mägede puhtama õhu poole, see tähendas ainult põgenemist elust, mitte enam. Muidugi, võib-olla oli inimeste enamik siin, selles linnas oma-moodi elupõgenejad, igaüks ainult selle kallal nokitsev, mis temasse endasse isiklikult puutus, üks nii, teine teisiti. Võib-olla oli see ka kuidagi teisiti, võib-olla ta eksis. Üks oli aga kindel, — tema, Jürise, elu määravaim antinoomia, keskseim probleem, see, millele kõik ülejäänud nii või teisiti alistusid, mille ümber korraldusid kõik teised küsimused ja küsimusekesed, oli see: nii väga kui ta elust põgenes, ennast oma mina-ringi sulgeda püüdis, nõndasamuti teadis ta igal hetkel, et ta ei saa ialgi lahti vaja-

dusest näha maailma, mõista maailma. Ta võis vihata üksikut inimest närususe ja väikluse, võltsväärrikuse ja küündimatususe pärast. Aga ta tahtis armastada inimesi, rahvast. Ainult ta ei leidnud teed selle armastuse juurde, ei leidnud. See, mis tuli Arnold Jürise sule alt, see, mis võimaldas talle äraelamise ja, kui olla avameelne, küllaldasel määral ka enese tähtsusetungi rahuldamist, see ei olnud tema ise, ei olnud, ei!

Jah, ta taotles järjest sügavamat käsitust sellest, milline oli ta enda asend elus, tähendab, ajas ja ruumis. (Milline see oli kümne, kahekümne, kolmekümne aasta eest; milline see on kümne, kahekümne, kolmekümne aasta pärast; milline see oleks, kui ta oleks sõdur, vaimulik, vabrikutöeline, põllumees, jaapanlane, juut, neeger!) Mis see siis õieti oli? Kas see oli elu ülesanne või ainult jõudetundide valdava osa täide?

Surve rinnakorvis suurenes. Tuba ähvardas kitsaks jääda, avatud aknast hoolimata. Jürine oli jõudnud niikaugele, et välja minna. Kohvikusse võib-olla. Aga ta teadis, et kõige parema meelega ta oleks tahtnud kohata Juhan Vanatalu.

*

Oli mõeldavalt mahedaim õhtu, millest veel paremat soovida oleks küll tähendanud olla lihtsalt ülekohtune. Isegi linna tolmuseil tänavail oleks pidanud tundma, et elatakse jälle kord neid väheseid päevi aastaringis, mis võivad inimese täita samaaegselt sügava õnne ja unistusliku igatsuse elamusega. Õnne-elamusega, et niisuguseid päevi, niisuguseid õhtuid üldse on; igatsusega, elu koosnegugi ainult niisuguseist päevist.

Aga Arnold Jürine ei tajunud seekord loodust, olgugi et

ka looduslüürikal oli oma koht tema loomingus ja, nagu olid märkinud arvustajad, mitte tähtsusetuim koht. Arnold Jürine ei saanud lahti mõttest, mis teda olid hakanud kiusama kodus. Ta juba kujutles kaugelt kohvikulaudkonda, kuhu ta satub, — sel kellaajal on nad kindlasti koos; ta kujutles, kuidas ta mõne äärekeese oma parajasti valmis-põimitud mõtetekoest tõrkab vestluse hammasratastikku, kuidas seda siis sikutatakse ja venitatakse, kuidas samas aga jälle närviliselt hüpatakse mõnele teisele teemale, kuidas keegi lausub mõne aforismi, millel pole asjaga parajasti suuremat tegu, mis midagi ei tõesta, ja kuidas kõigest sellest jääb järele ainult mingi igavene rahuldamatuse piinav järelemaik. Nad kõik on säärased: kui neil on vaja valida kohmaka, raskepärase tõe ja elegantse näilikkuse vahel, siis nad hetkegi kahtlemata teevad oma valiku viimase kasuks. Nemat? Aga kas ka tema ise ei olnud ennast tihtilugu teinud süüdlaseks sessamas? Muidugi, muidugi, olles nõudlik teiste vastu, ei tahtnud ta säästa ka ennast. Aga nii see oli. Nagu ained on keemiliselt eriti aktiivsed *in statu nascendi*, nii ka mõtted. Ja sellepärast mõtted oma sünni-puhtuses pole niihästi kui kunagi konserveeritavad. Nende värskus, ainukordsus, kaduvus oli see, mis võlus ja mida tema, Arnold Jürine, otsis, kui maadeldes kodus oma kohmakate tõdedega (mida tal luuletamiseks põrmugi vaja ei olnud) kippus alla jääma, lämbuma...

Rahvusteatri vastas, madalas kollakasrohelistes puumajas asuva väikese, aga rahuldava kuulsusega restorani ees tuli talle vastu Juhan Vanatalu, mees, keda ta täna igatses kohata kõige enam. Vanatalu ei kuulunud Jürise tsunfti, ei olnud näitleja, maalija ega ajakirjanik. Vanatalu oli matemaatikaõpetaja, töötu, kohalt vallandatud

intriigide ja tema pahempoolse meelsuse pärast. Ta elatus peamiselt raamatute kolportaažist, sest pension, mida ta küll sai, oli, arvesse võttes tema teenistuse lühikest aega (Jürisest oli ta mõned head aastad noorem ja ülikooli lõpetanud mitte väga kiiresti), vaevalt palju rohkem kui mitte midagi. Jürine oli Vanataluga tutvunud, kui too oli tulnud ka tema ukse taha raamatutega. Ta oli, piltlikult öeldes, pea-aegu valmis olnud meest välja viskama, aga mingi ladinakeelne tsitaat, mille külastaja ütles, äratas Jürise huvi. Selgus, et Vanatalu ei kandnudki ringi tavalisi raamatuid. Tal oli omandatud teatav asjatundmine laokile jäänud erakogude ülesleidmiseks, ta võis põõningukolu hulgast osta häid raamatuid makulatuuri hinna eest. Kuid lõpuks, teenimine huvitas teda vähem, parimad asjad, kui sissetulek vähegi lubas, armastas ta jätta endale, mõnest haruldusest ei raatsinud ta loobuda nii kergesti. Mis Jürist sidus selle pika, pisut vimmas, kõhna, prohvetivälimust mehega, oli see, et ta tundus Jürisele kui mitte tema teiskuna, siis täiendusena. See, millele Jürine endas vastust ei leidnud, oli sageli Vanatalus valmilt olemas. Vanatalu ei olnud alati väga jutukas. Aga kui ta sattus sobivasse meeleollu, siis võis ta rääkida ja Jürine teda kuulata tundide viisi. Ta armastas teoretiseerida, aga seletas meelsasti konkreetseidki lugusid. Muuseas oli tal müüa ka venekeelseid raamatuid, Nõukogude Liidust. Kuidas ta neid sai, ta ei öelnud Jürisele ja Jürine ei lugenud sobivaks põhjalikult pärida. Enamikus olid need küll niisugused, mida hea tahtmise ja pingutusega oleks võidud tellida ka raamatukaupluste kaudu, aga ta võis (kui tal mitte kaasas ei olnud) muretseda soovi korral niisuguseidki, mis politsei kindlasti oleks konfiskeerinud ja millede laialikandjat oleks oodanud karistus...

Lokaalis oli külastajaid palju, sellest hoolimata et polnud ei laupäeva ega pühapäeva õhtu. Nad leidsid teistest pisut eraldi seisva laua baarileti läheduses. Jürisele tuttav kelner täitis nende lihtsa tellimise tähelepanelikult ja viisakalt.

«Naiivne oleks ka olnud uskuda,» algas Vanatalu ilma sissejuhatusega, ilma hääleproovimise-märkusteta heade ilmade ja teineteise tervise kohta, «naiivne olekski olnud uskuda, et meie selle sõja jooksul, mille kestust praegu veel keegi ette öelda ei tea, jääme niisama rahulikult istuma oma puutumatuks tagavaraks ostetud suhkru, riisi ja kohvi otsa. On mehi, kes mõtlevad, et nii oleks olnud ilus, aga number ei lähe läbi.»

Mõlemad tühendasid vaikides õlleklaasi, süütasid suitsu.

«Mõni mõtleb, et talle tehakse ülekohtu. Te ju nägite? Või ei käinud päeval väljas? Noh, teate, need tankid, mis tulid, soomusautod, marssivad sõduritekolonnid. Natuke rohkem kui meie paraadidel, mis?» Vanatalu hoidis väljasirutatud käe ülestõstetud peopesaga Jürise poole, nagu tahaks ta vasturääkimist keelata, vaikust paluda. See oli vana harjumus klassitoast. «Ma tean küll, mida te tahate öelda — te vabandate mind, ma ei mõtle teid isiklikult, võiksin isegi öelda, et teid mõtlen ma kõige vähem, te saate minust aru —, ma tean küll, mida öeldakse: rahvusvaheline õigus ja rahvaste enesemääramine... Aga kas te ei kuule, mis kostab läänest, Prantsusmaalt, Belgiast, Hollandist? ... Rahvaste enesemääramine! Vabandage, teie majaperemehel, kellele te üleeile oma järjekordse kuumaksu tasusite, ei ole küsimuseks rahvaste enesemääramine, vaid küsimuseks on tema maja...»

«Te ütlete siiski liiga järsult? Majaperemehest ma ei räägiks, aga meie noorsugu...»

«Kas te vaidlete ainult vaidlemise pärast? Ega teil ometi sellega, mis ütlesite, ole tõsi taga? Noorsugu? Ma tean küll... Teie tunnetate olukorda, nagu ta teatud hetkel paistab, teie tunnetate hetkelist seisundit ja opereerite sellega kui staatilise suurusega. Aga tarvis on näha e!u protsessi tema dünaamikas. Ma seletan kohe, mida ma mõtlen. Ütlesite, et noorsugu. Ma möönan enamatki: noorsugu, kellel midagi ei ole, ei maid ega maju. Ütelge, kui palju see noorsugu i s e mõtleb? Tema maailmavaateliseks kasvatajaks on olnud äriomanik, majaomanik. Aga mis maailmavaade sellel on? Näidake mulle meie ühiste tuttavate hulgast mõnd varakat meest, kes suhtuks varandusse ainult üleolekugagi. Näidake varakate hulgast ühte säärast, kes ütleks: inimeste loomuliku ebavõrdsuse kriteeriumiks peab olema arukus, mitte kokkukraabitud raha... Te ütlete, siin pole küsimus rahast ega varast? Muidugi! Ega meie vürtspoodnik ei vii oma taskuideaale koolikantslisse või paradikõnetooli. Oo, temal on ka oma pühapäevakuub. Teate, nii: rahvustervik, meie viietuhandaastane minevik, mille meile on andnud moodne ajaloo uurimine. Aga ütelge, mis kasu on rahval ainult minevikust? Rahvas vajab ka tulevikku! Maailm vaevleb praegu sünnitusvalude käes. Igal pool. Vana kest on jäänud kitsaks. Kes suudab, see näeb, millisena maailm kord neist valudest välja tuleb. Aga ei taheta näha, sellepärast ei suudetagi näha. Kui vähe inimesi ulatub nägema oma ninaotsast kaugemale, kõige lihtsamaiski, lausa naeruväärselt lihtsais asjus! Mulle tuleb praegu midagi meelde. See on seda iseloomulikum, mida uskumatum see näib...» Vanatalu naeratas omaette, rüüpas sõõmu õlut ja jätkas:

«Sinna polegi rohkem tagasi kui aastapäevad. Tutvusin ühe inseneriga, mees on meist oma kümme aastakest

vanem, koolis käinud ja ülikoolis õppinud, ikka enne maailmasõda. Instituudi lõpetanud... kuskil seal. Viisin talle paaril korral raamatuid. Fortifikatsiooni kohta, kaheksateistkümnenda sajandi lõpust, vaselõigetega. Kolm õige ilusasti hoitud köidet. Ühe sõnaga, mehel on teaduslikud huvid... ehitustehnika ajalugu, eks ole? Haritud inimene, saate aru? Nojah, teinekord on mul kaasas paar uut raamatut, teraskonstruksioonid, ühe sõnaga, sillad... Teate, mis juhtub? Mees lehitseb, korralikud, soliidsed teosed... Ja siis küsib äkki: «Kuulge, mis see on? 1934. aastal ilmunud? Aga siin seisab ju, et Moskvas?» » Vanatalu tegi pausi.

«Kas teie ka ei saa aru? Vaadake, see haritlane oli veendunud, et Moskvas ja Leningradis pärast 1917. aastat raamatuid ei ole trükitud. Ah te ütlete, et isegi meie ajalehtedes toodi aeg-ajalt informatsiooni saavutuste kohta seal? Teate, kuidas säärane mees niisugust parasjagu kahtlustavas stiilis antud ajakirjanduslikku informatsiooni vastu võttis? «Tühi propaganda, tühi puru silmaajamine kõik!» Kes ei taha näha, see ei näe.»

Rahvas restoranis jõi rängalt, muusika kõrvalsaalis mängis meeleheitlikult, peaaegu vahetpidamata. Läbi laia ukseava, millelt kardinad olid kõrvale lükatud, võis näha tantsivaid paare, kes vaevalt mahtusid seisma mõneruutmeetrilisel laudade vahele jäetud ruumil. Märgates, et Jürise tähelepanu oli eksinud tantsijaile, Vanatalu peatus oma ettekandes, süütas paberossi, ja osutades peaviipega lärmitseva, paksult täidetud tantsusaali poole, ütles:

«Vaadake, see on ühe ajajärgu, ühe lõppeva ajajärgu elutunne, mis siin pulbitseb. Siia on toodud palju tänast meeleheidet. On elatud heas usus, et see, mis sind parajasti ümbritseb, on igavene, on muutumatu; on sugereeritud

seda enesele ja teistele. Ja nüüd, kus seistakse äkki avanenud kuristikku ees, nüüd ei jää muud üle kui kas või mõneks tunnikski veel pigistada silmad kinni, et veel mitte ärgata ilusast unenäost karmi ja ilustamata tõelusse. Sest nüüd ikkagi hakkab vägisi ka kõige nõmedamale koitma: meie aeg on läbi. Päevakorra tulevad need teised, sealt agulite kandist, need kes oma tülikat, esteetiliselt väherahuldavat välimust pole tihanud tuua kesklinna tänavatele, kelle eest oldi kindlasti kaitstud omas ringis, kelle olemasolust polnud tarvis mõteldagi.»

Jürine kuulas, aga samal ajal ta pilk püsis ühel laual teises saalis, kuni hämarast valgustusest hoolimata suutis ära tunda mõnda neist, kes seal istusid. Ei, ei olnud mingit kahtlust: seal istub peatoimetaja Torger oma kauni naise ja mõne ilusa noore poisiga toimetusest, kellede nime Jürine ei mäletanud. Ja seal istus ka — propagandaministri teine abi, noor Ülo Varik, kes oma karjäärile — nii noor mees ja juba ministriabi! — oli aluse pannud targa, õnnestunud naisevõtmisega. Mitu mõtet jooksis Jürisel korraka peast läbi. Torgerile oli ta nädal tagasi, avantsi norides, lubanud suure suvitusföljetonit, tema ilusat üliväärikat naist mäletas ta kord näinud olevat pisaraid valamas kerjuslapse pärast tänaval, ja Varik? Varik oli toetanud pea kätele ja — magas, ei, selles ei võinud olla vähimatki kahtlust, Varik magas. Tõepoolest, äkki ta tõstis pea üles, vaatas küsivate silmadega ringi, nagu kunagi inimene, kes on ärganud unest, tõusis siis püsti ja sammus enam-vähem sirgelt laua juurde, kus istusid Vanatalu ja Jürine. Ta ulatas Jürisele lõdvalt käe ja küsis siis:

«Noh, mis on uudist?»

Ta küsis seda laua kohale kummardunult, poolsosinal, nagu tuge otsides.

Jürine kehitas õlgu:

«Ei tea. Mitte midagi erilist.»

Ainult see mõte, et propagandaministri abi tuleb tema, mingisuguse luuletaja ja viletsa ridadetegija käest uudiseid küsima, tundus nii võimatu, et Jürine oleks peaaegu naerma hakanud, kui ta oleks olnud vähem tõsisel meeleolul.

Aga Juhan Vanatalu nägu oli range ja kinnine, kui ta karmi õpetlikkusega ütles:

«Mis on uudist? Kas seda ei peaks teie ise teadma paremini? Jah, muide, meil on siin omavaheline jutt...»

Varik lonkis löödukt oma lauda tagasi, võttis laisa, hooletu liigutusega pudeli, kallask sellest klaasi, nii et lina lainetas, kätt klaasi järele küünitades ajas selle ümber, vaatas süüdlaselt ringi, nagu tahaks kutsuda kelnerit, aga pani siis käed laual risti ja toetas pea kätele. Ta magas.

«Noh, näete nüüd. Neil ei jätku jõudu selleks, et ennast ärkvelgi hoida, rääkimata enda kaitsmisest. Ja sellepärast siis, olge head, tulgu keegi teine ja kaitsku... Maailmas tehakse ajalugu. Ajalugu teeb ennast. Homme tehakse ajalugu sellesamas linnas. Aga propagandaministri abi magab kõrtsis õiglase und. Ei, see maailm ei vääri paremat saatust kui see, mis talle ajaloo käigus on valminud. Teilt aga kõlbab küsida, kuhu teie kuulute, kas vanasse või uude.»

Nad lahkusid lokaali ukse ees. Jürine läks südalinnast läbi. Tänavad olid vaiksed. Nikkelnokaga politseikordnik seisis oma postil. Valge öö heledas taevast polnud ühtki pilve. Aga öö ei olnud jahe.

*

Järgmisel ennelõunal see algas. Pikki aastaid tagasihoidud jõud, elupõliselt hellitatud igatsused purskasid hoovama, nagu veekosk järsku mahatõmmatud paisust. Üks-

ainus ühendav mõte jooksis sel hommikul läbi paljudest tuhandetest ajudest:

«Nüüd! Nüüd nõuame oma õigust!»

Ennäe, hoopis ebaharilikul ajal paiskab vana kuulutus metallitehas välja oma arvuka töotajaskonna.

«Jah, aga mis see siis on? Pole ju veel keskpäevgi käes,» küsib kokkunud vürtspoodnik, nähes tehase värvast robinal tänavale valguvat noid pisut hallide, määratud nägudega töömehi, tumedais, õlist läikivais riideis, keda ta on harjunud nägema sealt tulevat ikka õhtul kella viie ajal. «Kas on tuli lahti?» mõtleb aguli majaperemees August Õiglane ja hakkab teise korra aknast välja küünitades silmadega otsima, kas ei löö sealt halli, kõrge planguga piiratud tehase laialdasest hooneterägastikust kuskilt välja leeke, kas ei tõuse suitsu. Aga ei, see pole tulikahju häirevile, see on midagi muud. Kuri aimus asub vürtspoodniku südamesse, kuri aimus asub majaperemees August Õiglase südamesse:

«See on ju, see on ju — avalik mäss!»

Aga tänavale jõudnud mehed, sekka ka naised, tööriietes, nagu nad on tulnud, korralduvad üsna korrapärasteks rühmadeks ja hakkavad liikuma ühisel, mõõdetud sammul. Ennäe, kuskilt on äkki tekkinud kolonni ette lipp, punane lehviv kangas. Ning sealsamas kostab juba, küll alles pisut kobavalt ja harjumatult, vana proletaarlaste võitluslaulu viis:

«Töörahas, keda...»

Majaomanik August Õiglane väristab pead ja sosistab: «See on avalik mäss! Ah, inimesed, inimesed, nad ei tea, mida nad tahavad! Ah, kui oleksid veel endised rahuajad, kui nobedasti oleks siis kohal politsei, jala ning ratsa, ja likvideeriks üsna kiiresti ning põhjalikult säärased korratud.»

«Oehh!» Vürtspoodnik ohkab kõigest südamest. Aga

tema ohkamise käristavad pooleks metallitehase vilet kui signaali oodanud hüüded linna kõigi vabrikute torudest. See kõlab vürtspoodnikule vastiku põrgulärmina, ihukarvu püstiajava viimsepäeva pasunana.

Aga seal liikuma korralduvas kolonnis punaste kangaste all tundub see tehaste üksteisele hõikamine, tunduvad need hüüded ja vastuhüüded erutavama muusikana kui miski muu. Vana kuuekümnepäevane lukussepp tunneb, et muutub kolmkümmend viis aastat nooremaks. Jah, tõesti, kolmkümmend viis aastat on sellest tagasi, kogu töömehe elu! Viies aasta, unustamatu viies aasta! Siis hüüdsid ka vabrikute viled ja kutsusid inimesi välja ja aur lasti kateldest maha ja kolded lasti kustuda ja tehased seisid külma-dena, elutuina. Esmakordselt tundsid siis peremehed hirmu rahva ees, esmakordselt hakkas tööline tundma oma jõudu, hakkas nägema, kuidas õieti tema on see, kelle töö ja tegemine hoiab korras ja käigus selle korrapäraselt liikuva ja peremeestele nii õnneliku, kultuurse ja mugava elu masinavärgi. Kuidas see õti, viienda aasta suure üldstreigi ajal? Kas ei lõdisenud siis kodanlane suletud luukide taga? Või seitsmeteistkümnenda aasta oktoober! Näis, et nüüd on ta käes, — uus, õiglane kord, kus peremeheks on tööline ise, mitte teiste töövaevast elatuja. Aga ei, veel ei olnud siin, sel maal, aeg küps. Veel tuli kakskümmend aastat võidelda, kannatada. Aga nüüd!

Mitte siit üksi, igast vabrikust, igast käitisest hakkab liikuma suuremaid või väiksemaid salku südalinna poole, lipud lehvimas ja laulud kostmas.

Linna keskseima ja avaraima väljaku ääres asuva moekohviku administratsioonil oli suveajal, ilusatel päikesepaistelisel päevadel kombeks piirata osa oma akende alla kuuluvast kõnniteest madala taraga ja tõsta tosin laudu

koos paraja arvu istmetega välja kõnniteele, v a b a õ h u k o h v i k u k s. Leidus külastajaid, kellele meeldis nii istuda väljas, vaadelda möödaruttavat rahvast, imeda läbi õlekõrre jääga jahutatud jooke. Vihmastel päevadel see kohviku vabaõhuosakond ei funktsioneerinud: maja katuseräästas polnud küllalt lai, telkkatuse muretsemine arvata-vasti ei õigustanud ennast majanduslikult.

Sel mälestusväärusel ja sündmusterohkel päeval oli küll hommikust saadik pilvitu põuailm. Aga kui Arnold Jürine jõudis kohviku ette, kavatsusega jalgu puhata, midagi juua ja mõtiskleda kirjutise üle, mille ta oli lubanud peatoimetajale ja mis hoolimata kõigest tuli vist ära teha (avanss on avanss), siis märkas ta, et kohvik ei olnud oma asfaldipealset filiaali avanud. Jürine läks siis sisse, istus suure peegelakna alla, millest avanes avar, segamatu vaade väljakule.

Mida teab õieti suvest ja päikesest lõunamaa inimene? Seda, et suvi ja päike on alati. Hinnata suudetakse päikest ja sooja ainult siin põhjas, valgete ööde mail, kus inimene kogu pika talve kannab kasukat ja poole või suuremagi osa oma elust on määratud viibima troostitu sügistaeva all, niisked vammused seljas, kalossid jalas ja vihmavari lahutamatuks kaaslaseks. Siin, põhjas, mõistetakse, mida tähendab päike, kui see vähesteks päevadeks aastas heldib asendama kunstlikku koldesoojust ja lambivalgust...

Suvi, päike, mererand... Jaa, sellest võib alustada. Sada korda küll juba öeldud, aga, tähendab siis, proovitud mõjuga. Oojah, följetonist olla, see oli nagu olla limonaadimeister: õige pisut kontsentreeritud siirupit — mõt-teid ja palju sõnade gaasitatud vett. Põhjamaa inimene — üsna õige; näpuotsatäis patriootilist uhkust, oma kehva kodumaa idealiseerimist. «Meie, põhjamaa lapsed!»

Aga täna ei olnud Jürisel antud oma följetoni lõpuleviia. Väga varsti läks kohvikus elavamaks, kuigi oli veel varane aeg. Jürine ei mõistnud sellele veel erilist tähelepanu osutada, küll imestas ta aga väga, kui uksest sisse astunud peatoimetaja (seesama Torger, kelle lehe jaoks ta oli följetoni välja higistamas) otsemaid tema lauda istus. Nii ärevil ei olnud Jürine teda iial varem näinud, seda mugavat, kõigutamatult enesega rahulolevat, väarikat härrat. Ilma sissejuhatuseta paiskas ta välja, vaevalt toolile laskunud:

«Ütelge teie, härra Jürine, mis nad meiega teevad?»

«Meiega?»

«Nojah! Meiega!»

Jürine kehtas õlgu.

«Kes nemad?»

Peatoimetaja vaatas Jürisele otsa lausa pettunult ja pahaselt. Ta madaldas häält.

«Kas te siis aru ei saa?»

«Mida nad teie arvates siis võiksid meile teha?»

«Armas inimene! Kas teate, mis sünnib väljas? Inimesed on tänavatel punaste lippudega!!»

«Kas tõesti?» imestas Jürine. Ja see imestus oli pea-aegu siiras. Et see nii ruttu läheb, ta ei arvanud. Valitsuskriis pidi ju lahenema, nagu ütles raadio.

«Seda te ka ei tea. Ja ise olete taotlenud ajakirjanikuks hakkamistki.» Peatoimetaja vangutas lootusetult pead, läks aga siis lausa kurvaks. «Jaahh, meie asi on läbi!»

Jürine meenutas õhtust vestlust Vanataluga ja pilti, mida ta nägi toimetaja lauas. Ta kuulis Torgerit edasi kõnelevat:

«Ma ei tea, kuidas need inimesed siin veel nii rahulikult istuda võivad.» Nagu nende sõnade kinnituseks.

hakkas väljast kuulduma laulu, ammu enam mitte kuuludud viisi, see paisus valjemaks, ja peagi valgus väljakule mitmest tänavast korruga rahvarühmi punaste lippudega. Jõudnud lagedale, koondusid demonstrandid tiheda parvena veoauto ümber, mis oli koos nendega väljakule veenud. Laulud vaikisid, keegi oli auto otsa roninud ja nähtavasti kõneles.

«Noh, kas nüüd näete! Lörri on lastud minna meie asi, ja millega see lõpeb, on teada,» ütles peatoimetaja vihaselt.

Ja siis kuulis luuletaja ennast ütlevat:

«Rahvas tahab jõuda oma osa juurde, mis talle kuulub. Rahvas on küllalt kannatanud. Ta tahab igatsuste juurest pääseda tegude juurde!»

Peatoimetaja Torger ajas silmad suureks:

«Nonoh? Mis sel rahval siis häda on? Kas kõik ei ole söönud, joonud, kas igamehel pole riie seljas?»

Jürisel ei olnud õiget tahtmist jätkata diskussiooni.

Peatoimetaja teadis muidugi palju rohkem kui tema, luuletaja Jürine, välis- ja sisepoliitikast, valitsusringkondade ja tulundustegelaste intriigidest. Aga tema jutt oli halastamatult šablooniline, asjade tuuma sügavama põhja avastamisega ei tahtnud see mees muidugi vaeva näha. Vaevalt oli Jürine mõttes andnud peatoimetajale sellise hinnangu, kui tal hakkas järsku ja ootamatult häbi enese pärast. Talle meenus följeton, mille laused poole tunni eest olid peas liikuma hakanud. Asjade põhi, asjade tuum? Jah, omaette mõtisklemiseks. Aga millega erines ta tegelikus elus teistest, kes istusid praegu siinsamas kohvikus? Kui paljukese oli ta oma pärismõtteid suutnud mahutada luuletustessegi, rääkimata följetonidest, milledega ta oli teeninud oma igapäevast leiba?

Miiting väljakul jätkus. Rahvahulk kõneleja ümber oli paisunud mitu korda suuremaks kui alguses. Aga ka kohvik oli kogunenud täis. Suurem osa kohvikupublikust ei teeselnud mingit rahulikkust, närviliselt jälgiti platsil toimuvat. «Kuidas tahaks praegu näha, mis õieti tõeliselt siin igamehe südames sünnib?» mõtles Jürine. Aga kohe selle peale äkki: «Siin? Aga miks mitte — seal!» Kuidas oli õieti lugu intelligentsiga, kes pidi seisma valitseva klassi teenistuses? Oo, muidugi, Jürine oli küllalt tundnud kaasa sotsiaalselt nõrgemale, oli sellest isegi kirjutanud. Mõistagi mõõdukalt, nõnda et see paljusid ei häirinud, temale aga siiski teatava opositsionääri-kuulsuse tõi. Aga nüüd arvatakse, et ta tunneb huvi selle rahva vastu siin. Kahju, et Juhan Vanatalu näha ei olnud, selle mehega oleks tahtnud praegu rääkida, mis ta ütleks täna? Ei olnud kerge enese üle selgusele jõuda, mis rääkida siis veel mingi otsuse tegemisest. Ta võttis lõpuks peatoimetaja visatud lause üles ja ütles:

«Kas ainult tänases söömisel ja joomises on küsimus? Või tervetes pükstes? Kas ei pea mõtlema ka homsele?»

«Nii? Arvate, et nood seal mõtlevad?»

«Võib ju olla, et mitmed neist ei mõtle põhjani. Aga kindlasti tunneb igaüks midagi, eeskätt seda, et see, mis oli seni, ei ole õige.»

«Nii, et teie arvates on kõik korras, mis seal sünnib?»

«Ma kardan, see on asjade loomulik käik.»

«Ahah. Ja kahetsete võib-olla, et ei ole ise praegu seal? Mis?»

«Ma ei tea seda. Mul pole olnud küllalt võitleja loomust. Ma pole sündinud ega kasvanud kangelaseks. Aga ma arvan, neil on õigus, kes täna tulevad ja nõuavad vastust... meilt.» Jürine mõtles tükk aega, enne kui ütles

«meilt». Ja küsis kohe endalt: kas ma tõesti kartsin ka praegu oma peremeest pahandada?

«Tähendab siis, kahetsete ikkagi? Paistab, et õigus jääb neile, kes teid alati on pidanud... Ärge arvake, küllap on teistki räägitud, kus vaja! Aga noh, teie õnn, eks siis koida paremad päevad nüüd teilegi. Võite saada uute peremeeste juures leiba.»

Jürine tundis, et tas tõsis meelepaha. Leiba? Õigus, ta oli ennast võltsinud, oli ennast pakkunud maailmale säärasena, nagu ta ise ei olnud. Ta oli seda teinud. Praegu oli ta vaevalt väljendanud oma, endalegi alles udust ja ebamäärast sümpaatiat nende vastu, kes kuulasid väljas kõnelejat. Aga juba tehakse talle etteheiteid madala omakasu pärast. Sest kes teab, võib-olla säärase häbistamisega saadakse hoida, pidada kinni. Kui hukkume ise, siis tõmmakem võimalikult paljud kaasa... Nii see oli!

«Ma arvan, et neil inimestel seal on õigus,» ütles ta pikema mõtlemiseta, et oma pahameelt lahutada.

«Ahah! Kas ma eksisin? Kas teate, mis te teete, kui annate neile õiguse? Te reedate oma isamaa!»

Peatoimetaja ütles need sõnad allasurutud ärevusega. Jürine ei suutnud aga pidada.

«Kas selle isamaa, mida teil kunagi pole olnud?» ütles ta peaaegu üle kohviku kuuldavalt, tõusis püsti, läks uksest välja ja palju mõtlemata sammus kiirel sammul sinna, kus mustas inimestest ja punetas lippudest. Kui ta kõnet kuulajate selja taha seisma jäi, märkas ta enda kõrval Juhan Vanatalu. Too noogutas talle peaga, just nagu poleks ta siin muud teinudki kui just nimelt Jürist oodanud.

1945.

Vanaisa

«Ega midagi, pojakene, võtame aga rehad ja hakkame minema,» ütles vanaisa, Vana-Jakob, Väikse-Tuule Jakob, Väikse-Tuule vanamees, kuidas teda keegi kunagikord hüüdis, oma pojapojale, üheteistkümne aastasele Jukule. «Võtame rehad ja hakkame minema. Kui vihma ei tule, saame homme heinateo lõpetust.»

Juku, oma aastate kohta tublit kasvu, valgete paksude juustega, neegerpruuniks päevitunud näoga, paljaste säärtega, vastupidavatega nagu juhtnahnk, sööstis rehealuse värava poole rehasid võtma. Paari jooksusammu järel ta peatus, nagu oleks talle midagi meelde tulnud, ja läks edasi kõndides, vanainimese sammu matkides. See oli tema noor eneseteadvus: kas ei olnud teda sel suvel juba küllalt kiidetud, et ta on igal pool mehe eest väljas? Mehe eest väljas olla — see oli tore!

Ega ei olnud naljaasi sel suvel nende töödega. Oli augusti keskpaik, aga heinatöö polnud peaaegu kuskil veel lõpetatud. Paljukese seda vihmased ilmad takistanud olid? Inimesi ei olnud, selles seisis häda. Kevadtalvel sakste poolt teostatud «mobilisatsioon» oli võtnud külast tööjõulisemate meeste riismedki. Kes oli läinud kogunemispunkti, see oli

sinna jäänudki, see pidi nüüd olema materjaliks, millega asjata püüti kinni toppida vajuma hakkavasse «uude Euroopasse» igast küljest löödavaid auke. Kes oli kutse tähele panemata jätnud, see pidi ennast varjama metsapadrikus, maasse kaevatud koobastes. Küläs liikus päevalgel ringi ainult naisi-lapsi, meestest — vanadusest nõtru rauku või sante või muiduvigaseid.

Sellegipärast — tööd tehti. Pikk põhjamaa talv on vali käskija. Kõik pead varuma selle lühikese, nii lühikese suvega — toidu enesele ja loomale, kütte. Okupantide pärast oleksid võinud need põllulapid olla ammugi söötis ja heinamaasiilud kaetud mitmeaastase kuluga, aga talv, kuri ja külm põhjamaa talv! Mis oli vanaisa, tema isa ja isaisade elu olnud muud kui vahetpidamatu võitlus ja töö ja mure — koguda ja korjata kõik, mida terveks aastaringiks vaja, selle paari lühikese kuuga, mil päike neil mail käib kõrgel ja õnnistab loodust igakülgse, aga ajutise küllusega!

Vaevalt vanaisa Jakob mõtles neist asjust just säärases sõnastuses. Vaevalt ta neist üldse mõtles. See oli inimpõlvede jooksul kujunenud ja kasvanud vaist, mis teda sundis tegutsema nii ja mitte teisiti. Kui kevadised sulad pühkisid maast lume ja murdsid jäävangist veed, tuli käia iga päev käega katsumas mulda, kas on paras aeg minna sahaga põllule, tuli kuulata kuldnokka ja lõokest ja jälgida raagus puudel lahtikooruvaid noori lehekesi, et teada, millal seeme mulda visata. Vaevalt on sul kesa haritud, kui lilledes niit hakkab ootama vikatit. Sealsamas lööb valgeks rukis, peagi on kaer kirju ja odraiva küps... Üks töö oli taga ajanud teist kõik vanaisa elupäevad. See oli loomulik ja hea. Loomulik ja hea ei olnud aga see, mis sündis nüüd. Rasked olid olnud need kolm aastat. Kolm aastat oli oodatud ja loodetud, millal lõpeb sakste pidu sel maal,

kuhu nad olid tulnud kutsumata peremeestena käskima ja keelama. Kolm aastat oli oodatud ja loodetud. Aga just nüüd, kui vargsi hellitatud lootused olid täide minemas, nüüd kui vabastajad olid juba äärtpidi kodumaa pinnal tagasi, — nüüd need päris mured ja ohud alles algasid.

Kas küllalt ei olnud, et selle kolme aasta jooksul oli sagedaim külaline talus külakümnik käskudega vallamajast — norme nõudmas, inimesi tööle ja hobuseid küüti tahtmas? Kas küllalt ei olnud sellest, et Suur-Saksamaa käis oma võiduks nurumas ja nõudmas mitte ainult lambanahku ja kasukaid, vaid ka roostetanud vanarauda ja räbalaid? Tõepoolest, polnud asja, mida need poleks vajanud või mõistnud nõuda. Nüüd taheti aga anda sellele maale viimne hoop. Nüüd asuti võtma niigi paljaksriisunud maalt tema viimast — tema elavat jõudu, tema inimesi. Kõrb pidi jääma maha sellest, mida endale pidada ei suudetud. Kui ei saa mina, siis ärgu saagu ka keegi teine, nii nad näisid mõtlevat. Majadele tuli otsa, põldudest hobustel ja roomikutel läbi, inimesed — naised ja lapsedki välja kodudest, minema — jah, kuhu? Seda ei küsitud.

«Kas läheme siis, vanaisa?» küsis Juku, ulatades teist reha.

«Jah, pojake, ega aega ole viita. Vaata, kui haub veel piksevihma välja.»

Kuum keskpäev oli. Loomad olid laudas varjul, vara oleks veel olnud lehma-hobust välja viia, kiinid poleks neile niikuinii rahu andnud. Kanad vihtlesid laisalt rehealuse räästa all liivas. Vana ületalvesiga ja kaks põrsast olid kaevunud sügavale porilompi, nii et välja paistsid ainult koonud ja lontkõrvad. Pääsukesed lendasid madalalt, maadligi — kas nad ei pidanud kauget kahurikõminat

lähenevaks kõueilmaks? Kas hakkas eksitama loodustki see närvipalavik, mis oli haaranud külad, alevikud, linnad, kogu maa?

«Vaata, vanaisa, kes need sealt tulevad?»

Mäkke üles, juba üsna talu lähedale oli jõudnud ebatavaline voor. Oli neli vankrit, kõrgete koormatega, naisilapsi koorma otsas. Mõne vankri taha oli seotud lehm, mõnda lehma ja karja lambaid aeti lahtiselt taga. Pilt oli mingi segu laadale sõitvaist kaupmeestest, mustlastest ja jüripäevaseist kolijaist.

Teeharul, mis üles Väike-Tuulele sisse pöördus, jäi esimene hobune seisma. Koormal istuv vanamees näis pisut mõtlevat, kuid liigutas siis ohjajarusid ja sundis hobust edasi minema. Kaks vankrit koos suurema osa loomadega järgnesid temale, neljas jäi aga teeharule pikemaks peatuma. Mõninga arupidamise järel naise vahel, kes istus koormal, ja naise vahel, kes kõndis kõrval, pöörduti üles tallu.

«Jõudu! Kas võib õuele ajada?»

«Mis te sellest küsite! Ütelge parem, kust ja kui kaugelt te nüüd tulete?»

«Sõjast ikka, kust mujalt! Meil anti juba kolm päeva tagasi käsk, et olgu mindud. Kahtlesime ja kaalusime kõik see aeg, et mis teha, kas minna või mitte, aga mis sa hing ära teed, kõik lähevad, küla jääb tühjaks, oleks veel, et oleks mõni meeski kodus... Kui siis suurtükkidest kah laskma hakati... üks pomm tuli kohe meie tare taha lepikusse ja maja aknad läksid puruks, siis rabisime kokku, mis saime, ja tulimegi tulema. Kas ei ole ükskõik, kus sa sured... Aga ütelge, head inimesed, kas te ei lubaks siia nahtuke kraami maha panna, saagu mis tast saab, hobune, näe, mitte enam ei vea... Ta vana ja kõhn... seesama

tükk meil on veel jäänud... teised kaks paremat võtsid saksad kohe esimesel aastal ära...»

«Koorem on sul ikka mehine kah, see annab kõvale hobuselegi vedada,» ütles vanaisa. «Egas midagi. Mina ei keela. Ainult ei tea, kauaks meilgi siin elamist...»

Naine ronis koormalt maha, tõstis maha ka kaks natuke hirmunud viie-kuueaastast tüdrukukest, kes jäid seisma vankri juurde, julgemata sammugi kaugemale astuda, ja silmitsesid altkulmu ümbrust. Hobusele heinu ette visanud, hakkasid naised harutama koormakõie sõlmi.

«See säng sai küll ilmaasjata kaasa võetud, kas meil nüüd enam mõnda sängis magamist. Aga näe, Miina ei tahtnud jätta,» osutas üks naistest teisele. «Et kahju ikka teisest, kallis asi ja poleeritud, et kust sa niisugust jälle saad ja...»

«Sa ise ütlesid ju sedasama,» püüdis teine ennast vabandada.

«Jah, lapsekesed, selle koormaga ei lähe te küll kuhugi.»

«No mis sa teed, iga asi on kallis, mida sa seal mõistad võtta või jätta. Ja mis maha jäätad, ega seda enam näe...»

«Leena!» hüüdis vanaisa maja poole. «Leena! Kas sul talitus juba talitatud ei saa?»

Leena, Jakobi minia, naine mitte palju üle kolmekümne, aga näolt ja kujult märksa vanem, ilmus majakese ukselävele.

«Leena, näed, meil on külalised. Juhata sina neile, mis vaja, me läheme Jukuga alla soo peale. Appi tule, kui aega saad... me ehk jõuame Jukuga kahekesi kah õhtuks üles.»

«Küll me jõuame,» kinnitas Juku surmtõsiselt. Vanaisa silmist lendas südamlük, soe kiir pojapoja valgele peale.

«Jumal, ja meil jäid kõik heinad maha, nagu nad olid.

No mis sa enam teed,» ütles Miinaks nimetatud naine ja pühkis käeseljaga üle silmade. «Lehm meil kõik lüpsmata ja...» Ta hakkas lahti sõlmima vankripeele külge seotud lüpsikut. Liigutusest ja ärevusest kohmetud sõrmed ei kuulnud hästi sõna, Leena läks talle appi.

Vanaisa Jakob ja pojapoeg Juku sammusid, rehad seljas, alla heinamaa poole.

*

«Mis küll saab, mis küll saab,» hädaldas Leena, kui vanaisa ja Juku õhtule tulid. Võõrad naised olid oma poleeritud sängi rehealla maha pannud, olid kergendanud koormat ühe koti ja kasti võrragi, olid samal ajal aga nähtavasti oma murekoormastki osa Leena südamele vee-retanud, küsimata sellest, kas nende eneste koorem selle läbi kergemaks jäi või mitte. Nende olukorras oli mõnevõrra sarnast Tuule pere rahva omaga. Nemadki olid kaotanud talust mehed, nemadki olid pidanud ajama läbi omal jõul. Aga oli ka mõnda erinevat. Nad olid vanast jõukast suurtalust. Vanema tütre mees oli saksa sõjaväes, mitte Punaarmees nagu Leena mees. Laimujuuretis, mis noil päevil pandi kasvama Punaarmee kohta, leidis õeste südames tänulikuma pinna. Nüüd olid nad teatavat misjonitööd teinud Leena kallal.

«Mis küll saab, mis küll saab, kui nüüd tulevad need venelased ja tapavad meid kõiki ära. Ja ei tee vahet noore ega vana, lapse ega naise vahel. Ja oleks nad ainult tapaks, nad enne piinavad kah veel. Oh, jumal küll!»

«Kes siis jälle seda lora ajas? Kas need, kes siit mööda läksid, või?»

«Nad ütlesid, et ise on rääkinud inimestega, kes seda on kuulnud inimestelt, kes seda kõike olevat näinud iseoma silmaga. Just nii nad ütlesid.»

«Ah et on kuulnud sellelt, kes on kuulnud... ja sina usud!»

«Ma ei tea, aga mul on nii kange hirm ja põlved on nõrgad.»

«Nonoh! Ole ikka natuke kangem. Aeg kõik asjad arutab. Ei nüüd vastu ööd ole hea ajada sääraseid jutte, ajad une ära endalt ja lastelt. Üks asi — mina seda ei usu! Ja teine asi — kas see nii on, seda saame näha oma silmaga, kui aeg tuleb.»

Kuule, vanaisa, kui hakkaks õige kah kraami kokku kobistama ja seaks enda valmis, et pääseks minema, kui käsk tuleb. Neil seal olevat antud päris kohe valla käsk.»

«No käsk ikka, kuidas siis ilma käsuta. Kes siis säärast ilma käsuta teeb, hirmuta muidu kui palju tahad. Ei, tütreke, täna läheme magama. Eks homme päev näita. Parem ütle, kas sa seda ei tea, et su oma mees on ju sealpool ja...»

«Hendrik? Kas tema enam elus on? Mina olen selle lootuse ammugi maha matnud, et teda veel kord näha saan. Ma ei mõtle enam muu kui ainult laste peale.»

«Aga mina ütlen sulle, mina olen vana inimene, kaks korda vanem kui sina, aga minul on see kindel usk, et Hendrikut, oma poega, saan ma veel näha. Ma kohe tean, et see nii on.»

«Annaks jumal, aga mina küll ei usu.»

«Küll sa näed ja tuletame siis seda juttu meelde. Aga nüüd magama, magama. Homme on heinad küüni vedada. Ja rukis on üleval kondi peal juba nii kuiv, et ei kannataks enam päevagi.»

Vanaisa Jakob kobis sängi. Aga ega temalgi uni tulnud, kuigi ta teisi rahustada püüdis ja kuigi tööpäev oli olnud

täna ning tööpäev seisis ees homme. Tööpäev? Kes seda võis teada?

Aasta enne sõda, kui Hendrik alles kodus oli, sai vana Jakob seitsmekümne-aastaseks. Nüüd oli ta varsti seitsmekümne viie, aga mõistuselt ja jõultki paistis ta teistele ja endalegi noorenenud olevat. Nõnda annavad kohustused ja ülesanded inimesele jõudu. Enne sõda nokitses ta tasapisi väikese talu vanainimese-töid: raius hagu, valvas saunaahju järele, tegi mõne reha, kirvevarre, lõi anumale uue vitsa peale. Nüüd oli ta aga talu meestetöö tegija, tema ja üheteistkümne-aastane pojapoeg Juku. Nemad kaks Kaks, kelle kohta harilikul ajal oleks öeldud: vanadusest väeti üks ja noorusest nõrk teine.

Kui kaua oli ta juba selles talus elanud? Mis aasta see oli, kui nad siia olid tulnud? Üle neljakümne sai kõvasti, kui ta vanem vend koha ostis ja tema sellest tüki endale sai. Jakobi vanem vend Ants võttis rikka tüdruku, sai hea kaasavara ja hakkas talusid vaatama. Jakobil oli mõni rubla kogutud, pidas vennaga nõu, ja kui vend talukaupa tegema hakkas, tuli oma hoiukopikatega appi. Ostetud talu aeti kaheks, Antsule sai talu ise, Jakobi vara ulatus ainult paarikümne-vakamaalise tüki jaoks. Suure-Tuule ja Väikse-Tuule said talu nimedeks. Aga näe, kuidas kellegi saatust veab. Ants suri, naine läks teisele mehele, see ei tahtnud talutööd teha, müüs talu, kolis naisega linna, läks sealt edasi, teab kuhu Ameerikasse või Austraaliasse ja ei kuulnud sugulased neist enam midagi. Suure-Tuulel on selle aja peale juba kolmas peremees, kolm aastat tagasi tehti talu küljest uusmaasaajailegi juurdelõikeid — seda tüli ja pahandust, mis pärast oli. Tema, Jakob, aga elas oma paigal ja elab pojapoegki veel siin, kui poeg tagasi ei tulegi. Ta on elanud vaeselt, aga ausalt, pole temal

vaja olnud pigistada popse ega näljutada sulaseid, tema oleks rahul selle seadusega, mida teevad need, kelle seltsis võitleb tema poeg, kui ta veel elus on. Jakob oli peremees, aga ta teadis väga hästi, et peremehe ja peremehe vahel oli vahe. Ei tulnud suure taluperemehe häärberid ja vedruvankrid nende omast tööst, kus sa sellega, kuigi selle «tööga» hoobeldi...

Palju mõtteid käis peast läbi. Vanainimese uni on erk niigi, nende päevaäde ärevus kippus peletama viimastki. Jakob keeras ennast asemel küljelt küljele, vanad kondid kippusid ka ikka väga kergesti ära vajuma. Ta kuulatas Leena ja väiksemate laste ühtlast magaja-hingamist — Juku ase oli laudalakas — ja mõtles, et ta läheb õige veidike välja.

Noorkuu aeg oli ja kesköö juba päris pime. Salapärane, lakkamatu müra kuskil kaugel, mille sekka kostsid üksikud tugevamad, peaaegu nagu maad värisema panevad mürtsatused, oli paisunud tugevamaks, nii et lähema ümbruse öises vaikuses kuulis seda hästi juba vanainimesegi pisut tuimemaks läinud kõrv. Vanaisa tõusis tare taha kingu tippu. Siit avanes päeval kaunis vaade metsaga kaetud mäekuplitele kaugemal kagüs. Mis see siis oli? Kahes kohas oli silmapiir punane — võimatu, et millestki muust kui tulikahju kumast. Ja kolm, neli, viis... seitse punast tulekollet suutis loendada tema praegugi veel kaugele üsna hästi nägev silm siinpool noid suuri kumasid. Vanaisa tardus paigale. Sõda, see on nüüd siin, see oli ta esimene mõte. Ja teine: peaks selle suutma üle elada, siis on kõik hästi, siis tuleb tagasi poeg, või kui ei tulegi, õigus vähemalt võidab, needsamad saksad, keda ta on õppinud vihkama lapsepõlvest saadik, kihutatakse ometi jälle maalt ja õigus pääseb võidule. Ainult kuidas teha, kuidas olla, et ei tuleks tarvis välja minna oma kodust, minna kaasa hul-

kuma ja hukkuma nendega, keda on kogu aeg vihatud? Ei, ta ei lahku paigalt, saagu mis saab.

Väiksematest tuledest hakkasid mõned kustuma, siin-seal löid leegitsema mõned uued. Suured kumad silmapiiril aga püsisid, hakkasid ainult vähe kahvatama saabuva aovalge käes. Mitu tundi oli ta ülal mäe otsas kivil istunud ja seda õudust-sisendavat pilti vaadelnud. Kui ta tuppa astus, küsis Leena oma süngist ärevalt:

«Vanaisa, kus sa olid?»

«Istusin veidi väljas. Ei saanud und. Tuba on liiga kuum. Eilne leivaahi,» rahustas vanaisa. Aga ise jäi hommikuni mõtlema, mis ja kuidas.

*

Piki põllupeenart tuli Suure-Tuule poolt mees, jalgratas käe kõrval. Ega oleks siia üles teed möödagi tulles rattast kasu olnud. Maa oli künklik ja kühmuline, tee märke liivane.

Vana-Jakob seadis rehealuse otsa juures hangu varde, Juku vaatas vanaisa toimingut õpihimulise tähelepanelikkusega pealt.

«Kas on jälle Kümniku-Jaan või?» ütles vanaisa rohkem nagu endale. «Ei näe vastu päeva hästi. Võõras seda rada mööda ei tuleks.»

Jakob ei eksinud. Tulija oli külakümnik.

«Mis uudist sa siis nüüd tood?»

«Eks sa ise arva! Mis uudist siin enam muud tuua on kui seda, et nüüd on järg meie käes. Minema tuleb hakata. Koorem peale, hobune ette ja ära minema. Homme õhtuks peab vald inimestest lage olema. Vallavanem ja kirjutaja pakivad kantseleid kokku ja lähevad juba täna. Näed, siin ta on, see on mul vist viimane käsk kanda. Loe läbi ja kirjuta alla, et oled kätte saanud.»

Kümnik harutas lahti kortsunud paberipoogna, millel seisis tuhmis, läbi kopeerpaberi kirjutatud, laialihõõrdunud kirjas «mööduandvate võimude poolt tehtud korraldus rahvale», et kogu tsiiviilelanikkonnal tuleb 24 tunni jooksul oma elukohast lahkuda ja suunduda N. valda, kuni edasiste korraldusteni.

«Kirjuta alla.»

«Mis mina sinna kirjutatan. Minna ma niikuinii ei saa. Hobusekondil on jalg haige. Ja kuhu sa mõtled Leenat väikeste lastega minevat? Kui kaugele? Kolm kilomeetrit kõnnivad ära, siis on võim väljas.»

«Sul võib õigus olla. Aga mulle on käsk antud. Mina olen käsu täitnud, kui olen ära ütelnud, mis ütelda kästi. Kirjutad või ei kirjuta, see pole minu asi. Ja mida igaüks teeb, see on kõige rohkem tema enda pea asi. Minul vanapoisijuurikal, kel pole lapsi ega isa-ema, mis minul... Oli vanasti nii, et kuhu pea pistan, seal päeva viidan, on nüüd ka... Kas kõngen siin või seal, selle pärast ei nuta keegi. Sinul on Leena ja lapsed...»

«Anna ta siis pealegi siia, see paber. Sina oled sõna toonud ja käsu täitnud, ega ma seda ei ütle, et ei oleks. Noh, anna siia.»

Paberi tagaküljele nimede ritta joonistas vanaisa väri-seva käega, üksikute eraldiseisvate tähtedega allkirja: «Jak. Saar.»

«Noh, kas oled nüüd rahul?»

«Nii rahul, et... Aga ma pean kähku minema. Mul veel mitu kohta käia. Head tervist ennegi ja kes teab, kunas näeme...»

Vanaisa võttis hangubarre uuesti pihku.

«Noh, mis seal siis kuuldus?» tuli Leena küsima, kui kümnik juba läinud oli.

«Mis oli? Ära kästakse minna.»

«Heldene aeg, kas ikka tõesti? Aga kuidas me minna saame?»

«Kuidas? Kas sina tahad minna?»

«Mis minul tahta või, aga kui kõik teised lähevad, kuidas siis meiegi...»

«Teised, teised. Paljugi, mis teised!»

«Aga kui nad tulevad ja tapavad ja põletavad kõik ära, nagu kõik räägivad? Jumal, mis küll saab!»

«Kes need tapavad?»

«No punased ikka.»

«Ära aja rumalat juttu. Kui sa ütleksid, et sakslased põletavad ja tapavad. Need on küll niisugused. Võtavad veel, mis saavad, ja mida ühes ei jõua viia, sellele tuli otsa.»

«Jumal küll, mis saab?»

«Mis saab?» Vanaisa ajas oma küürus selja nii sirgeks kui suutis. «Hakkame siis asju kokku pakkima. Otsi paremad riidehilbud kokku, tekid, lihakints võta, jahukott, sool... Võta nõela-niiti, sukavardad, vokk... neid võib vaja tulla.»

«Kas me siis ikka tõesti hakkame minema või?» küsis Leena väriseval häälel, millest ei saanud aru, kas oli tal hea meel või ei olnud vanaisa otsusest. «Mu süda on nii raske... ma ei julge ütelda... Ma küll ammu enam ei usu, et ma Hendrikut veel kunagi näen... aga... Jah, ma kardan siia jääda... aga... kui sa nüüd ütled, et lähme pealegi, siis ma ei tea... siis on mul, nagu võiksin teha kõige suurema rumaluse... Ütle, vanaisa, mis siis, kui ta on veel elus ja... sõda lõpeb ükskord ja ta tuleb siia tagasi ja tuleb siia vaatama ja leiab võõrad inimesed eest, või leiab tühja maja, sest inimesed saavad otsa selle sõjaga ja palju majasid jääb tühjaks...»

«Leena! Nüüd ei ole aega kaksipidi mõtlemiseks. Teha saad ainult ühte, kas minna või jääda. Otsi kokku söögikraam, riideid, tekke endale ja lastele. Mina lähen määrin vankri ja panen paar uut redelipulka. Pika reisi jaoks peab vanker kõva olema.»

«Aga hobuse jalg?»

«Mis sina sellest tead. Küllap näen ise, kuidas hakkama saame. Mine ja tee, mis ma sulle ütlesin. Paneme asjad kokku ja õhtupoolikul veame kuivad saod küüni.»

Jakob läks rehealla, kopsis natuke vankri kallal, raputas seda redelitest, määris ära ja jäi siis seisma kruupingi juurde, mis suvel peeti siin väljas, et toas ruum oleks lahedam. Rahulikult ja ruttamata võttis ta varnast sae ja pani selle vankripõhja, sinnasamasse pani suure oherdi ja parema kirve. Siis lõi ta hõõvlipakkudest rauad välja, määris need masinaõliga kokku, võttis varnast peitlid, õlitas hoolikalt needki ja ladus siis oma parema riistavara kasti. «Tule nüüd, Juhan-poeg, mulle abiks. Otsi labidas ja aita see kast välja viia.»

Rehealuse taha kartulikoobaste juurde, kus oli ennegi lahtist mulda ja kus kaevamise jäljed sellepärast nii silma ei torganud, matsid nad kasti maha. Kui see töö oli lõpetatud, läitis Jakob piibu ja sõnas:

«Kuule, poeg Juhan, mis ma sulle ütlen. Kui sa kõik kaotad ja sulle midagi muud pole jäänud kui tervis ja mõned riistad, et tööd saad teha, siis võid saada jälle kõik, mis sul vaja on.»

*

Õhtupoolikul läks pere heinamaale. Leena nurises küll, «et mis sellest enam, et kellele seda enam vaja on». Aga Jakob ei lasknud ennast eksitada:

«Kui sa ei taha tulla, me läheme Jukuga kahekesi. Töö tahab ikka teha.»

Leena ei vaielnud kaua vastu.

Juku vedas saadusid küünivärava ette. Hobune jalga nii väga ei hoidnudki, pehme heinamaa, teadagi. Vanaisa viskas saost heinu üles, Leena võttis küünis vastu. «Küll ma saan,» keelas ta Leenat, kui see tahtis alla tulla ja äia üles kihi otsa saata, et seal kergem. «Olen eluaeg tõstnud, ja tõstan veel niipalju kui mind on.» Ja tõesti, kui ta ei võtnudki suuri hangutäisi, kui ta ei vehkinudki nii kiiresti, nagu mõni oma jõust joobunud nooruk, siis seda, mis jäi puudu jõust, asendas vana inimese kannatlikkus, püsivus, järjekindlus.

Viimane saad seisis parajasti küünilävel ja Juku rakens hobust lahti, kui tuli nende juurde naabrimees, Suure-Tuule Peeter.

«Ma vaatan ja vaatan sealt oma koplid — hobused mul seal söövad veel viimast korda oma karjamaal —, ma vaatan ja vaatan, ja ei usu oma silmi. Kas teil tehakse täna tõesti veel heina? Mis te ometi mõtlete, inimesed? Öhtuks peab plats meist puhas olema, kellele te seda vaeva veel näete? Ei, mina küll nii ei saa, minupärast mädanegu kõik siipaika, hakkab mina ennast nüüd veel vaevama.»

«Mis tühja sest vaevast nüüd. Näe, ongi heinad küünis. Kuivad heinad, kuhu sa nad ikka jätad. Vahest tuleb mõnele vaja, ja, usu mind, vahest ei tulegi vaja kellelegi muule kui endale. Kas küllalt ei ole nähtud! Mina mõtlen nii: kui ma praegu heinad maha mädanema jätan, siis mul talvel neid kindlasti ei ole. Aga kui ma nad varjule viin, võib ju olla, et nad sellegipärast veel käes ei ole... väik võib küüni põlema lüüa... võib-olla et talveks ei ole mind ega lehma, kellele neid vaja... Aga kas see on nii kindel?»

Elu ei ole naljaasi, ega ta nii kergesti kao. Aga mis sa siis ütled, kui tuled paari nädala pärast siia tagasi, ja sul ei ole maja ega midagi — sõda on maja ära põletanud, aga sul on lehmakont alles ja sa lööd enne talve tulekut sauna ja osmiku üles ja pead lehma üle kevadeni ja lehm peab sinu üle... mis sa siis ütled?»

«Kes see siia enam tagasi pääseb, kui kord mindud on! Seda ma ei usu!»

«Ära ütle huupi. Sa paned koorma peale ja hakkad minema. Heake küll. Aga kui kaugele sa lähed?! Meri tuleb vastu! Kas sa arvad, et sakslastel on nii palju laevu, et sind ja su pudulõuseid peale võtta? Kõik sinna küll peale ei mahtu. Ei ole sina üks nendest, keda sinna peale võetakse, ei ole mina nendest, kes sinna kippuma hakkaksid. Jah!»

«Mina ei mõista küll enam midagi. Lähen koju, lõõn hobused ette ja panen ajama, saagu mis saab.»

*

Jälle tuli õhtu, jälle muutusid suitsupilved silmapiiril tulekumadeks. Endistelt kohtadelt olid nad kadunud, teisel oli tekkinud uusi. Ja sõjamürin oli nihkunud lähemale. Jälle magati halvasti, käidi väljas vaatamas, kaugel see juba on, ja mõistatamas, kauaks veel aega antakse.

Vanaisa oli oma otsuse teinud. Ta ei mõtelnud mitte kuhugi minna. Aga Leena, pojanaine, see ei teadnud isegi, mida ta tahtis. Ta tahtis minna ja minemata jätta korraga. Natuke oli rahustanud ettevalmistuste tegemine reisis. Tegevus oli parem kui tegevuseta ootamine. Aga ärevaks tegi see, et polnud võimalik teha lõplikku otsust kohalejäämiseks. Selle võis ju iga silmapilk ümber muuta. Vanker seisis reheall valmispakitult, oli vaja ainult hobune

ette rakendada. Kas vanaisa tõesti oli otsustanud minna, mõistatas Leena. Aga mis siis enam viivitada?

Õhtu oli käes. Leena talitas veel pliidi juures, lapsed magasid toas, Juku oli läinud juba laudalakka. Vanaisa istus laua ääres ja imes piipu. Ta vaatas vaikides, kuidas Leena pesi sööginõusid ja neid pliidile kuivama asetaski. Siis kustutas piipu. Ta võttis selle suust, koputas tasakesi tuha pealt ja tõusis otsima pliidi alt parajat sütt, et läita veel ülejäänud tubakas põhjas.

«Ma küsin nüüd sinu käest, Leena, kas hakkame siis homme minema või? Täna sai kolimise tähtaeg täis. Või tahad siiski paigale jääda?»

«Ma ju tahaksin. Aga ma ei julge.»

«Ega siis midagi. Homme, kui valgeks läheb...»

Vanaisa jättis oma lause pooleli, sest väljas hakkas koer õige äkki vihaselt haukuma. Nagu oleks ta tukkunud ja mitte tähele pannud lähenevaid võõraid ja need märkamatu talu õue lasknud. Tõsi, enne veel kui vanaisa jõudis püsti tõusta, et minna välja vaatama, mis seal on, kuuldus kolinat ja võõrast kõnet juba esikus ja uks tuppä paisati lahti. Lävel seisis kaks meest, püssid käel, nende taga trobikond teisi, samuti püssidega, samuti kotid-kompsud seljas.

«Kõik majast välja!» kamandas esimene meestest, küllap teiste juht, järsult saksa keeles. Leena kohkus nii, et pillas kausi, mis tal parajasti käes oli, kõõgi telliskivi-põrandale kildudeks.

«Kõik välja!» korrati. «Kas teie evakueerimiskäsku ei ole saanud?»

Jakob võttis välja oma saksa keele oskuse raasukesed, mis tal olid omandatud üsna noores põlves, mõisas puusepaametit pidades. Vaevalt sai ta aru teiste karedast kär-

kimisest, vaevalt suutis ta teha arusaadavaks ennast, ometi oli tema vabandustest nii palju kašu, et anti veerand tundi aega laste äratamiseks ja riietamiseks. Kuna Leena tegeles lastega, läks Jakob välja, hõikas Juku laudalakast alla, ajas ise hobusele rangid kaela. Nad rakendasid kahekesi hobuse ette. Leena lastega tuli, kuidagimoodi kobis ta vankrile, vanaisa tõi lehma ja sidus vankripära külge. Selleks kõigeeks kulus aega vähemgi, kui nad endale olid küsinud. Neid sundis taga ainult üks mõte: ära, kaugemale nende juurest, kes neid olid tulnud praegu, vastu ööd, välja ajama. Hirmuärevus hakkas kuidagimoodi taluma alles siis, kui nad olid jõudnud talust nii kaugele, et sõdurite hüüdeid ja omavahelisi õiendusi enam kuulda polnud.

«Missugust teed me siis nüüd läheme?» ütles Leena esimesed sõnad vaevalt kuuldaval sosinal.

«Aga just sedasama teed Köstrilaande. Ja mitte samugi kaugemale,» vastas Jakob samuti sosinal.

«Köstrilaande?»

«Muidugi. Ja sinna jääme niikauaks, kuni saksad majast jälle kadunud on.»

«Aga sa ütlesid ju...»

«Pidin ma siis nii põhjalikult seletama. Sinust ei oleks saanud siis ei asjade pakkijat ega midagi!...»

«Aga kas meid sealt üles ei leita?»

Lehm vankripära küljes kippus aeg-ajalt sõrgu vastu toetama. Ei meeldinud talle nähtavasti see õine rännak. Lapsed, esimesest unest äratatud, virisesid, noorimgi ema süles ei tahtnud magama jääda. Plekkpang koormal kolkatas aeg-ajalt vastu vankripeelt. Ja kõik need asjatud hääled kajastusid südame kohal äkiliste hirmutuksatustena. Tundsid seda mitte ainult Leena ja vanaisa, seda tundis

juba Jukugi, kes muidu kõndis küll reipalt vankri kõrval nagu mees. Nagu mees!

Köstrilaande, kaunis suurde metsa, mida läbis maantee, polnud nende kodunt palju üle paari kilomeetri maad. Metsa süli võttis nad vastu varjupakkuvana, rahustavana. Nende olukorras pole midagi kiita, nad pole veel kuhugi jõudnud, nad ei tea, mida võib tuua lähingi tund, nad pole pääsenud ohtudest ega muredest, aga ometi, see pime mets nende ümber on sõbralikum kui nood kurjad inimesed, kes kihutasid nad minema oma kodukoldelt, koduse lee juurest, katuse alt, mis teenis juba kolmandatki põlve.

Vanaisa otsis vankrist kirve — ta oli selle pakkimisel paigutanud kättesaadavalt, kirvest võib tee peal ikka vaja tulla — ja lõi tihedamate noorte kuuskede küljest oksid alla laotamiseks. Nad valmistasid endile asemed. Öö oli õnneks soe, tekkide all ei olnud vilu lastelgi. Tuld teha nad ei julgenud ega tahtnudki, samuti nagu nad ei tahtnud nüüd teha ühtki asjatut häält, mingit kära.

Leena heitis laste kõrvale pikali, Jakob lubas valvata. Temal uni niikuinii ei tule. Ega tulnud und küll Leenalgi enne kui vastu hommikut. Siis aga vajusid silmad ikkagi kinni, hoolimata kehvast ärevusest, hoolimata homse päeva muredest. Lühike see uni küll oli, lühike ja katkendlik ja painavate unenägudega pooleks. Aga kõigest hoolimata see oli uni. Nii on inimene: ta talub rohkem, kui harilikult arvatakse. Või veel! Mida pidi küll näinud ja läbi teinud olema Hendrik selle kolme aasta jooksul, mis ta kodunt ära oli? Jah, muidugi, midagi pidi ta olema näinud ja läbi teinud, midagi, mida siin ikkagi veel ei mõistnud kujutleda, kuigi olid nüüd ka ise äärtpidi sõja jalus. Kui ta ainult veel elus oleks... Siit kaugemale ei julgenud

Leena enam mõtelda, siin katkestas ta vägivaldselt need ikka ühte ja samasse suunda kippuvad mõtted.

Aovalge tulekul uuris Jakob ettevaatlikult jälgi, mis nad olid maanteelt metsa keerates jätnud. Pealiskaudsel vaatlusel ei tarvitsenud neid võõras ja harjumatu silm näha. Igaks juhuks nihutasid nad oma laagri siiski kilomeetri võrra sügavamale metsa. Nii. Tulgu siis, mis tuleb.

Leena lüpsis lehma, söötis lapsi, söödi kaasavõetud moona. Keskpäeval söögikorral, mida oleks võinud nimetada lõunaks, üllatati neid. Paksemast võsast, mis oli nende selja taga, mille nad olid valinud nagu oma laagrikohta kaitseks, öeldi järsku:

«Jätku leivale!»

Põõsaste vahelt puges välja noor mees üsna harilikus kodukootud ülikonnas, säärsaabastes, vana kaabulodu peas. Ta nägu oli, hoolimata mõnda aega ajamata habemest, lihtne ja aus talupoisi nägu. «Ärge kartke midagi, kui teie mind ei tunne, siis mina tunnen teid küll. Ja metsas oleme umbes ühe ja sellesama asja pärast. Noh, aga mitte enam kaua.»

«Aga kes sa siis ikka oled?» päris vanaisa.

«Üks neid mehi, kes peaks praegu sakste käsul sakste eest suurema, kes aga seda teha ei taha.»

«Paos-olija?»

«Täpselt nõnda. Juba kuuendat kuud. Hoia ennast, nagu jänes jahimeeste eest. Aga, ma juba ütlesin, nüüd on sellel elul varsti lõpp. Nüüd on need jahimehed ise nagu jänesed, keda taga aetakse. Lippavad nii, et paksud välguvad.»

«Kustpoolt pärit oled?»

«Ega olegi kaugelt. Teiselt poolt laant. Aga sina Väike-Tuule vana ikka oled?»

«Seda küll.»

«Vaata siis. Aga mina olen Palult. Mul on seal väike majake. Egas ma kogu aeg metsas. Kui vahel rohkem kõminat oli, et otsimas käidi ja nii, siis elasin mõne päeva nädalas metsas kah. Aga muidu... aitasin naisel ikka põllu maha ja heina tegime ära. Meil see olemine kah nii metsäärne ja rahvast kaugel. Ja oma küla meestest suurem jagu metsas, kes kus. Nii et äraandjaid väga karta ei olnud. Aga otsimas ikka käidi küll. Naine mul on tubli, kartis mis kartis, aga verest ära ei löönud. Et — kui käsk tuli, eks ta selle käsu peale läinud ja tagasi ei ole tulnud, kust mina tean, kus mees praegu võib olla või kuhu te ta panite. Kas ta teie juures siis ei ole? Noh, pinnisid mis pinnisid, aga viimaks jätsid rahule. Ju neil muidki õien-dusi oli kui üht meest taga ajada. Aga nüüd, kui madi-naks hakkas minema, tulin vaatama, kas mu salakorter on ilusasti alles ja korras. Mis sa tahad teha! Kui nii kau-gele oled kõigest üle saanud, siis oleks ikka küll loll kah päris viimase otsa peal vahele jääda.»

«Kas Palukülas siis väljakolimise käsku ei antud? Naine sul ju kodus?»

«Miks ei antud. Kümnik tõi käsu muidugi, kus sa sel-lega. Aga mida sakste käskudega teha, see oli meile juba ammu selge. Kas mulle käsku ei antud, kevadel? Ei meie külast läinud reisi peale vist küll mitte ükski. Konutavad praegu niisama metsääri-pidi, kes kus. Ega minulgi naine lausa majas ega loomad laudas ole. Ajasime niisama päris kodu lähedale võssa ja lasksime lahti, kuhu nad ikka jää-vad. Eks näe, läheb vahest õnneks. Meie pool nii väga käidavat teed lähedal ei ole. Aga sõda on lähedal küll. Ainult et mürin on täna vaikselt jäänud. Saksad ole-vat saanud seal allpool niisuguse paugu, et paarkümmend

kilomeetrit pannud tagasi ühe jutiga. Ja teie jääte nüüd siia? Ega see halb koht ole. Kui õnne on — ja tsipake õnne peab inimesel olema, siis kõnnime paari päeva pärast, kui mitte varem, tagasi koju ja elu hakkab jälle minema.»

«Jah, rukis tahab lõigata,» ütles Jakob. Võõra noormehe üsna rahulik paljusõnaline jutt ja kindel meeoleu tegi julgemaks teisedki. Vanaisa aga arvas veel:

«Peaks õige minema kaugelt vaatama, mida nad seal praegu teevad ja kas neid enam seal ongi. Võib-olla läksid hommikul jälle edasi oma teed. Metsa äärest on üles mäele näha küll.»

«Ära praegu mine, vanaisa. Võiks hämariku ajal. Mitte ma ei tahaks praegu üksi jääda.»

«Mina jään ju siia,» arvas Juku.

Leena naeratas. Kurvalt, aga ühtlasi ometi õnnelikult. Kui küll isa tagasi tuleks ja näeks, missugune poeg meil juba on!

*

Vanaisa Jakob jõudis sarapuu-põõsastega palištatud metsaäärde. Ettevaatlikult ennast üksiku kuuse taha varjates silmitses ta lähemat ümbrust. Ühtegi hingelist polnud kuskil liikumas. Kõik oli vait. Lage oli ka vasakut kätt üles märke viiv maantee. Aga seal, kus kaugele nähtavana asus mäeküljel Väike-Tuule elamu ja majapidamine, oli midagi teisiti kui harilikult. Elumaja ja rehte ei olnud enam. Laudast oli näha paljas müür. Ainult saun, mis seisis teistest hoonetest kaugemal, oli püsti. Kadunud hoonete kohal võis silm veel seletada nõrka suitsu. Nii. Selle olid nad siis põletanud. Selle, mis neile oli olnud ainult mõnetunniseks öömajaks, olid nad minnes põlema pistnud,

küsimata sellest, et teistel oli seal olnud inimpõlve-ealine kodu. Või, kes teab, võib-olla just sellepärast.

Pikka aega seisis vanaisa Jakob liikumata paigal. Siis mitte palju mõeldes, nagu unustades, et on sõda, et nad peavad ennast varjama, küsimata, kas ühed sõjamehed on juba läinud, või kas teised veel tulemata, ta hakkas minema nurmevahe radasid üles märke. Ta tahtis ise esimesena lähemalt näha, mis oli saanud sellest, mis oli nende kodu.

*

Vastu õhtut jõudsid nad kraamikoorma ja lastega tagasi. Mees, kes nendega lõuna ajal oli vestelnud, oli käinud oma kodus ja tõi sõna, et ühtegi sakslast ei olevat enam lähedal näha. Ja Palukülla olevat Punaarmee juba saabunud. Ja kõik jutud, millega sakslased inimesi olid hirmutanud, osutusid esimesest silmapilgust peale valedeks.

Nad olid mäel ja pidasid vaikselt aru, mis saab edasi. Tuhaasemed ei olnud veel jahtunud ja väiksemaid lapsi tuli keelata, et nad rumalast peast ei jookseks jalgupidi kuuma tuha sisse. Saun pidi peavarju andma lähemateks öödeks. «Elab seal talvegi üle, kui natuke kohendada. Ja laudamüüri nurka jõuab lumetulekuni teha peavarju lehmale-hobusele. Kõik saab, ei ole aeg veel surema hakata,» ütles vanaisa. «Aga kõigepealt on vaja rukis lõigata. On niigi juba hiljaks jäänud, pudeneb.» Vikatid kaseharude vahel on jäänud terveks, vanaisa võtab ühe neist maha. «Me teeme veel täna alustust, katsume, kas Jukust-mehest on köitjat.»

Sel ajal on kaks meest punaarmeelase mundris tulnud õuele, käratult, tasaste sammudega. Vanaisa ja Leena

märkavad neid alles siis, kui nood seisavad juba keset muru. Kus see Muri võis olla maganud, et ta tulijaid ei märganud?

Aga Muri kargab samal silmapilgul laudamüüri nurga tagant välja ja jookseb suud lahti tegemata punaarmee-laste poole. Jookseb otse ühe juurde nendest ja kargab käppadega tolle najale püsti.

Ja sel ajal kui vanaisa Jakob hakkab suure vaevaga meelde tuletama kunagi vanasti kroonut teenides korjatud venekeelseid sõnu, nagu ta päev tagasi oli tuletanud meelde oma mõisapuusepa-põlve saksa keelt, samal ajal teeb punaarmeelane oma suu lahti ja ütleb eesti keeles:

«Tere!»

Ning selle sõna, selle hääle kõla peale nagu võetakse Leenalt kogu ta jõud, ta vaevalt tunneb, kas on see tema, kes sosinal karjatab:

«Sina, Hendrik? Kas ikka tõesti sina?»

*

«Et tal ka sugugi aega ei olnud jääda, mõneks tunnikski,» haliseb Leena.

Vanaisa ei vasta Leenale kohe. Ta sõnab esiteks üsna rahulikult:

«Sa vaata, kuidas saad meie ajutise elamise õhtuks korda. Kas ei saaks keetagi midagi? Meie Jukuga läheme nüüd. Kas tead, mis päev on täna? Laupäev. Laupäev on kõige parem päev töö alustamiseks. Tule, Juku!»

Siis aga heidab ta pilgu tuhaasemele ja ütleb valjusti:

«Kas selle eest siin ei ole vaja kätte maksta?»

Samal ajal kui Leena hakkab vaatama, kuidas keeta midagi õhtuks, kuhu panna magama pere — kas tuua õige

heinu küünist alla või? —, sammuvad vanaisa ja Juku rukkipollu äärde. Vanaisa niidab paar sammu, näitab siis Jukule, kuidas korjata kõrsi käe peale, kuidas siduda vihku. Öhtuni ei ole aega enam midagi. Kuid töö on alustatud. Nemad kahekesi Jukuga panevad sel sügisel üles esimese rukkihaki selles külas ja vallas.

1945.

Ohver

«Müta valla Hariduse- ja Rahvaraamatukogu Selts korraldab pühapäeval, 2. juulil 1939. aastal Leesikmäe algkooli ruumides, kaunil Mütajärve kaldal traditsioonilise suvepidu. Kavas kolmevaatuseline jant «Kusti, ära jäta!» Lõpuks tants. Algus kell 4 p. l. Lõpp — siis kui lõpeb.»

Õhukesele rohelisele paberile trükituna, vanamoeliste, mitmest kokkukorjatud kirjadega, nõnda, nagu lubas lähedalasuva alevi trükikoja varustus ja ainsasse isikusse koondunud trükikoja omaniku, laduja ning masinameistri oskus ning maitse, seisis see kuulutus juba paar nädalat enne määratud pidupäeva vallamaja seinal, meierei- ja poeuksel, telefonipostidel ümberkaudsete teede ääres. Ja pühapäeval, 2. juulil 1939. aastal, nii kella viie-kuue paiku, hakkaski pidurahvast Leesikmäe koolimaja juurde kogunema.

Esimesed saabujad olid muidugi kaugemalt, ja need vähesed, kes tulid hobustega, olid kohal varem kui jalgratturid või jalamehed. Jalgratturite käes oli piduliste enamus. Ei sõitnud enam perepoegki hobuse ja vedruvankriga («Ole siis hobuse ori kogu pidu aja!») ja noored teenijätüdrukudki ei käinud jalgsi.

Nööriaga piiratud sõidukite hoiuplats sätendas rataste niklist. Ainult pooltosinat hobust konutaski platsi nurgas vankrite ees. Pidurahvas, oodates kava algust (kuulutusele oleks küll sobinud trükkida: «Algab siis, kui algab!»), jalutas koolimaja ümbruses: kodukaunistuse hoogtööga rajatud noorukeses ja kidurakeses pargis, majaesisel murul ja ka väljas maanteel, mis lookles rööbiti mitte väga väikese Mütajärve kauni (tõepoolest kauni, mitte ainult kuulutusel kiidetud), noore kaasikuga kaetud kaldaga.

Hommikupoolikul sadanud vihm lõi tolmu kinni, lõuna paiku aga hajusid pilved ja nende vangist pääsenud päike õnnestas nüüd maastikku ja pidurahvast kiirtega, mis veel ei kõrvetanud ega pannud higistama, nagu südasuviseil päraslõunail, vaid hellitasid ja paitasid; hellitasid ja paitasid kevadest ja vihmast värsket maailma ja inimesi — mehi ja naisi, noori ja vanu, röömsaid ja murelikke (käib pidudel neidki), häid ja kurje.

Ajal, mil väljas pidurahvas kogunes, istus Leesikmäe algkooli juhataja Juhan Lepasaar «üleval», maja teisel korral, oma töötoas. Need polnud röömsad mõtted, mis teda parajasti tülitasid. Jah, muidugi, ta oli Müta Hariduse- ja Rahvaraamatukogu Seltsi liige, juhatusel liige koguni (sel aastal küll õnneks «ametita juhatuseliige»), aga pidu, mis täna jälle päevakorral seisis, ei valmistanud talle erilist heamelt. Liiga sagedasti peeti neid siin. Kui mitte igal pühapäeval, siis üle kahe nädala kindlasti. Lauluselts pidas siin pidusid ja spordiring, ÜENÜ osakond ja kaks hariduseltsi, ja valla Vabatahtlik Tuletõrjegi polnud jõudnud oma piduruumideni: lauapindudest pritsikuur vallamaja taga ei lasknud ennast selleks kuigi hästi kasutada. Kuid see polnud veel kõik. Ka linnast tulid — harva küll päristeatrite rändkoosseisud, sagedamini aga mitme-

sugused mõõganeelajad ja muud veiderdajad. Tuhatkunstnik oli siin esinenud, maadlejadki olid maadelnud ning rammumehed pomme tõstnud. Tõepoolest, ei maksa imestada, noorsugu vajas kokkutuleku-võimalusi, oli siis see kokkutuleku ettekääne nõudlikuma arvustuse ees kui tahes küündimatu.

Juhan Lepassaar polnud nende hulgast, kes sellest vajadusest poleks aru saanud. Milleks, võtaks pagan, seda elu muidu elatigi? Kas tehti tööd ainult selleks, et süüa saada, ja ümberpöörduvalt, kas täideti oma kõhtu ainult selleks, et olla võimeline tegema tööd ikka tollesama söögi, ikka tollesama peatoiduse hankimiseks? Ei, tõepoolest, midagi muud oleks ka ikka nagu näha tahtnud, sellest üksi oleks nagu vähe olnud inimese maise olemasolu õigustuseks. Kas need seltskondlikud kooskäimised, mis peeti Müta vallas, selleks millekski muuks kõlbasid, oli kaugem küsimus. Aga kui nad paratamatud olid, kui nendega leppima pidi, siis jäi Juhan Lepassaarele meeolehärra tegema see, et nende toimepanemise paigaks oli seni pidanud olema koolimaja. Küll oli juba aastaid kõneldud rahvamaja ehitamisest, plaanitsemine oli jõudnud niikaugele, et oli kord arhitektilt plaangi tellitud, aga ehitamise algust ei olnud ette näha. Seltside vahel polnud küllaldast üksmeelt, riiklik toetus üksi polnud piisav, valla mõõduandvad mehed olid kitsid kotisuud avama. «Kurat, koolimaja on pühapäeval tühi, mis ta muidu seisab. Ehita suur hoone, mis see jälle maksab! Ei...» niisugune oli keskmise vallavoliniku seisukoht selles küsimuses.

Juhan Lepassaar oli algul katsunud oma haritlase-autoriteediga seda küsimust pisut paigalt nihutada, kuid oli temagi põrganud kindlale vastuseisule. Tal oli ümbruskonnas teatav populaarsus — kuid peamiselt vaesema

rahva hulgas. Kool ise, ja eks siis koolmeistergi, oli jõukamale kihile omajagu pinnuks silmas, enne kõike muidugi sellepärast, et takistas oma sunduslikkusega popsipoisikesi ja -tüdrukukesi kevadel küllalt aegsasti karja tulemast ja sügiseti seda ametit küllalt kaua pidamast. «Ja ülepea, seda haridust! Vanasti käidi kolm talve koolis ja kas sellest ei olnud küllalt? Ja veel koolmeistrite palgad! Nüüd maksku peremehed suuri maksusid ja riik jagab need koolmeistritele palkadeks, kurat!» Ja Lepassaare populaarsus valla kehvikrahva hulgas, see, et ta iga popsiga käitus nagu endaga üheväärse kodanikuga, pakkus istet ja ajas juttu, — ega see teda suurperemeeste silmas paremaks teinud. «Kurat, tema on meie teener. Meie maksame temale palga.» Siiski, see pinge ei kujunenud nii suureks, et teda oleks kohalt lahti kangutama hakatud. Temale kui pedagoogile polnud midagi ette heita, lapsed armastasid teda, ta oli piinlikult õiglane ja pidas rangelt kinni seaduslikest nõuetest, kohustest, eeskirjadest. Ei liialdanud liigagaruses, kui mõni korraldus ülaltpoolt talle mõttekas paistis, ei revolteerinud, kui ta korraldusega sisimas kõigiti nõustuda ei saanud. Nõnda oli ta Leesikmäel juba kümme aastat õpetajaks olnud, viimased neli aastat koolijuhatajaks.

Lihtne see kooliõpetajaks-olemine ei olnud. Kaugeltki mitte nii lihtne, nagu see võis paista seminaris käies. Et hakkad tööle, rakendad oma pedagoogilisi teadmisi ja tõekspidamisi, teenid ära noorte inimeste üldise tänu ja vanade lugupidamise. Ei, elu näitas, et kõiki ei saadud viia ühe mütsi alla.

Või siis võtta need kooliõpetaja kõrvalkohustused. Tema hea läbisaamine lihtsama rahvaga tegi, et ta lihtsalt ei suutnud ära öelda; kui teda kutsuti teatavaile kombetäit-

mistele jumalamehena — lapsi ristima või surnuid kirstu panema. Seal polnud midagi parata, need asjad kuulusid maakoolmeistri paratamatute kõrvalkohustuste hulka. Kui koolitöö oli teoorjus, siis seltskonnategevus oli abitegu, millest polnud võimalik lahti öelda, kui ei tahetud ennast kooliõpetajana võimatuks teha.

Ja siis need pidud, seltsid, näitemängud! Kas ta nendest vähe oli osa võtnud, kas ta vähe oli «kaasa tõmmanud». Oijah, kõned ja näitemänguproovid, kavade koostamised ja esinejate distsiplineerimine. Või seegi kerge oli. Aegamööda ja eriti viimasel ajal oli ta küll otsesest ja alatisest pidude korraldaja ametist enese enamvähem vabaks teha suutnud: vallasekretär juhatas laulukoori ja uus meier oli kirglik näitekunsti-harrastaja — linnaski esinenud ja maanäitejuhtide kursustel käinud. Tema siis taltsutas nüüd näiteseltskondi, kus teinekord intrigeeriti mitte vähem kui mõnes päristeatris. Need mured olid viimasel ajal küll kaelast ära. Aga koolimajale, koolile tegid pidulärmid seda enam liiga. Küll kaitsesid ametlikud määrused haridustemplit: koolimajades peetavail pidudel ja koosviibimistel oli alkohol seadusega keelatud. Aga kes pidas sellest kinni! Konstaabel, kes ameti poolest käis pidudel korda pidamas, oli viinamaia mees, ja kui ta just ise pidul nina täis ei võtnud («Võta pits ja pea aru, joo, aga ära ennast ametist lahti joo!»), siis vaatas ta vähemalt läbi sõrmede sellele, mis tegid teised, pigistas ühe või tarbe korral ka kaks silma kinni, nõnda, kuidas olukord nõudis ning võimaldas, ainult et mitte hakkama saada inetusega — teha protokoll mõnele omaenda topsisõbrale. Ei, ärge kartke! Kuid eks sellest siis tulnudki, et kangemad mehed võtsid tublid lonksud lauluõli sisse juba enne pidule tulekut, pidul aga, ühte klassitappa korraldatud «einelauas» jõid limonaadi ja

jäid purju, milline looduse ime seletus ometi üsna lihtsalt: iga mehe isiklikult kaasavõetud tublile taskutagavarale sai peaaegu piiramatult lisa paarilt salapäraselt eidelt, kes ümber koolimaja ringi liikusid, suurrätt õlgadel ja suurräti all korvis terve kantav käsipoeke liht- ja isegi peenviinadega. Poeke, mille tagavara pealegi sai tarbe korral täiendada läheduses asuvais baasides.

Lepassaar oli manitsenud pidude korraldajaid ja palunud konstaablit mõnelgi korral — valvaku nad ometi hoolsamini, et seaduserikkumisi ei juhtuks nii palju, — aga tühja see aitas. Õlgu kehitas konstaabel, õlgu kehtitasid pidukorraldajad. Mine nüüd maailmaga maid jagama! Tagajärjeks oli aga tihtilugu see, et hommikul, mis järgnes piduõhtule ja ööle, tuli koolijuhatajal endal sekka lüüa pidujälgede koristamise töösse. Tõsi küll, paar meest või naist jäi sellele tööle ka pidukorralduse poolt. Kas aga suutsid need, koos kooliteenijagagi, heaks teha kõike, mis pidulised olid paha teinud! Et kooli kella kaheksaks, mil lapsed kogunema hakkasid, jälle korda saada, tuli koolijuhatajal endal tihtilugu sekka lüüa, kui muu ei aidanud.

Nüüd, suvel, oli ju asi pisut parem. Koolilapsi polnud hommikul tulemas; ja kangemad korrarikkujad ning joomamehed võisid ennast välja elada pisut avaramas ruumis kui ainult klassid ja pidusaal. Aga imelik see oli: katuse all näis toosama viin maitsvat paremini kui metsas või murul.

Aga harjutakse ju lõpuks kõigega, inimese kohanemisvõime on uskumatult suur. Alumisel korral algas pärast suurepärase jandi «Kusti, ära jäta!» lõppemist tantsutrall. Ülal koolijuhataja korteris magasid Juhan Lepassaare neli last ja seaduslik abikaasa. Lepassaar ise istus aga üleval

ja mõtles. Oli ajalehti ja raamatuidki lugenud, aruannet koostanud maakonna koolivalitsusele. Küsige, mis kurja temale isiklikult see alumise korra rahvas, need pidulised teinud olid, kui ta sai istuda oma töötoas ja isegi töötada. Kus nüüd asi!

Juhan Lepassaare naist nimetasime nüüdsama tema seaduslikuks abikaasaks. See ei juhtunud kogemata, ei kukkunud niisama sule otsast. Aga sellega me ei tahtnud teha mingit peidetud vihjet, nagu poleks Juhan Lepassaar oma naisega hästi läbi saanud, nagu oleks ehk võinud kahelda nende abieluõnnes, nende peaaegu niisama palju aega kui Lepassaare kooliõpetaja-amet kestnud kooselu harmoonias. Nad olid head inimesed, kooliõpetaja Lepassaar ja tema naine Juta, head inimesed selle sõna lihtsas ja kavaldamata tähenduses. Nad ei soovinud kellelegi kurja ja teineteist oskasid nad armastada armastusega, mis polnud vähimalgi määral argipäevastunud selle aja jooksul, mis nad olid abielus. Nad moodustasid tervikliku perekonna, nende terved ja hästi arenevad lapsed tegid neile selget rõõmu. Õnn, mida nad tundsid, seistes käsi-käes oma laste sängide juures hilisõhtul, kui need kõik magasid puhast, rahulikku lapseund, õnn, mida nad sääraseil hetkil tundsid, näis neile õnne ülima piirina, õnnena, millest suuremat nad ei mõistnud ega tahtnud soovida. Kui me siis rääkisime Juhan Lepassaare seaduslikust abikaasast, siis ei kahelnud me nende perekonnaõnnes. Mitte selles ei seisnud asi.

Seaduslikus abielus... jah, kelle arvates seaduslikus, kelle arvates mitte. N. kihelkonna pastori Arnold Bergi arvates mitte, nagu tunnistas kiri, mille Lepassaar oli laupäeval saanud, naisele näidanud ja mida ta praegu jälle luges, et kirjutada vastust.

«Leesikmäe algkooli juhatajale Juhan Lepassaarele. Väga austatud härra!» Nõnda algas pastor Bergi läkitus, mille sisu oli järgmine:

«Mulle on mitmelt poolt, niihästi üksikutelt koguduse-
liikmetelt kui ka kirikunõukogu ringidest kuuldavaks saa-
nud etteheiteid, ja nimelt korduvaid etteheiteid seoses sel-
lega, et Teie, toimetades vaimulikke ametitalitusi, nagu
see väärivatele koguduseliikmetele kombekohaselt lubatud
on — ma mõtlen ristimist ja surnute ärasaatmist —, ise
ei ela kristlikkude kommete järgi. Kahjuks pean ütleva,
et need etteheited on põhjendatud, on kõigiti õigustatud.
Teie ei ole meie koguduse liige, Teie ei ole tasunud oma
liikmemaksusid. Ja mis on veel halvem, — Teie elate ühe
naisega laulatamata.

Ma panen Teile sellepärast südamele ise järele mõtelda,
kas niisugune eluviis on sünnis inimesele, kes tahab aidata
Jumala püha sõna kuulutada? Katsuge läbi oma süda, ja
küsige endalt, alandudes Jumala ette: kas olen ma väärt
niisugusena teda teenima? Ma ei kahtle, Teie vastus saab
olema: ei mitte; ma pole väärt!

Aga Teie teate ka seda, et meie Õnnistegijal on hea
meel igast kadunud tallest, kelle ta taas leiab, kes taas
tema juurde tuleb. Sellepärast, kui Teie oma senist elu-
viisi kahetsete ja selle kahetsuse nähtavaks tõenduseks
tarvilikud sammud astute, saab sellest olema hea meel
Jumalal ja inimestel, kristlastel. Astuge koguduse liikmeks,
tulge minu juurde pühale armulauale ja laske ennast oma
laste emaga meheks ja naiseks laulatada. Siis ei taha ma
Teile mingisuguseid takistusi teha koduste ametitalituste
poolest. N. koguduse õpetaja Arnold Berg.»

Juhan Lepassaar vangutas jälle pead. Ei, polnud midagi
õelda, kõigist salvitud väljendustest hoolimata oli see kiri

kirjutatud üsna leplikus toonis. Kas praeguse pastori isa, vana Pärhh, nagu rahvas teda hüüdis, niisama ettevaatlik oleks olnud? Noh, too oleks muidugi kohe põrutanud peale põrgu pigikatelde ja väävlimerega, mis seda rääkida! Jah, N. kihelkonda ei olnud siamaale siis veel eestlasest kirikuõpetajat saadud. Leplik oli see rahvas, ei tahtnud tüli ega sekeldust, oli rahul sellega, et kantslis jutlustas vana Pärhhi poeg, ka enam mitte noor mees, kes sellele kohale oli saanud, tõsi küll, juba enne 1914. aastat.

Kas ta tõesti arvab, et ma nii väga huvitatud olen neist ametitalitustest, mõtles Lepassaar. Neid oli õige mitu motiivi, mis aeg-ajalt Lepassaart neid kiriklikke toiminguid tõukasid õiendama. Üks, nagu juba ütlesime, oli see, et sääraseid asjad kuulusid kooliõpetaja ülesannete hulka traditsioonina. Teiseks, ta ei tahtnud inimestele ära öelda, tema iseloom ei lubanud keelduda. Ta ei tahtnud ennast uhkuses või upsakuses süüdistada lasta. Kolmandaks, temal endal polnud küll kiriku ega usuga erilist sooja vahekorda, kuigi ta ka just aktiivne ateist polnud. Kuid sel rahval, kelle keskel ta elas, olid teatavad tarvidused harjunud kombetäitmise järele, ja tema võis neid tarvidusi rahuldada. Miks siis mitte? Miks oleks ta siis pidanud sundima mõnd vaest popsi, kellele kirikhärra kutsumine perekondliku sündmuse puhul oleks kindlasti ülejõu käinud, maksma oma väheseid veeringuid kõstrile? Lepassaar ei võtnud, põhimõtteliselt ei võtnud säärase öienduste eest kehvadelt inimestelt mingit maksu. Ka siis mitte, kui seda pakuti. Ja ta oskas pakutut tagasi lükata leebe naeratusega, lahkusega, mis kedagi ei solvanud. Noh, ta oli lihtsalt hea ja heatahtlik.

Aga vana Kristjan Ruusa, õpetaja sellesamas koolis, kus Lepassaar juhatajaks oli, see ei näinud asja nõnda.

Puha enesereklaam, see Lepassaare käitumine. Tahab teha ennast ikka rohkem ja rohkem rahvameheks. Vaeste käest ei võta midagi! Aga see teeb kuulsaks, ja teda muudkui kutsutakse igale poole. Ning vanast Kristjan Ruusast ei hooli enam keegi.

Kristjan Ruusa oli vana mees, oli pidanud ametit juba noil ajal, mil õpetajat veel ilma ühegi tagamõtteta ja päris ametlikult koolmeistriks kutsuti. Ta oli pikemat aega kuskil kaugemal koolijuhataja olnud. Aga kui muutunud oludes haridust ja võimeid enam rõhutama hakati, kui tema senisesse kooli uus juhataja määrati, leidis Ruusa uue koha Leesikmäel, küll mitte enam juhatajana, vaid noore, kõigest aasta viie eest seminari lõpetanud Juhan Lepassaare alluvana.

Ega Ruusal see kerge seedida olnud, et tema, vana põlvine haridustegelane, pidi alluma kui juhatajale mingile päris poisikesele. Ja mine pane pahaks, et 60-aastasele Kristjan Ruusale 30-aastane Lepassaar poisikesena näis!

Kristjan Ruusa leppis lõpuks sellega, et mingisugune poisike oli koolijuhatajaks ja tema ülemuseks. Aga ta ei leppinud, et seesama poisike sai talle võistlejaks — olgugi et ise seda tahtmata — talle nii armsaks saanud kõrvalharrastuse alal laste ristijana ja surnute kirstupanijana. Ruusa siis oligi, kes pastor Bergile parajal juhul ette kandis, et nii ja nii, kooliõpetaja Lepassaar elab kõlvatut elu laulatamata naisega, tal on selle naisega isegi lapsed — ja need arvatavasti muidugi ristimata, ja nõnda edasi.

Lepassaar võttis puhta paberi ette, kastis sule tinti ja kirjutas. Ilusa, selge kooliõpetaja-käekirjaga:

«Väga austatud pastor Arnold Berg! Ma ei imesta väga Teie kirja üle. Mulle jääb pisut arusaamatuks ehk ainult

see, et säärane kiri Teilt tuleb alles nüüd, kuigi selles ette toodud asjaolud püsivad juba ligi kümme aastat. Ma ei tarvitse siiski huvi tunda nende tõukejõudude vastu, mis Teid on inspireerinud mulle kirjutama, kuna mul pole põhjust arvestada seda enam kui privaat-sooviavaldust. Oma ametialal, härra pastor, ma Teile teatavasti ei allu. Aga, samuti eraviisiliselt, julgen tähendada, et «ametalitusi», millest on jutt Teie kirjas, ma ei tee Teie ega kiriku meeleheaks. Ma ainult võimaldan vaestele, piiratud silmaringiga inimestele saada midagi, mida nad arvavad sellest saavat, vähemate majanduslikkude ohvritega kui Teie käest. Lõpuks, mis puutub minu abielusse, siis tohiks Teil teada olla, et seaduslik abielu kiriku ega pastori kinnitust vähemalt praegu veel meiegi riigis ei vaja. Täieliku lugupidamisega Juhan Lepasaar, Leesikmäe algkooli juhataja.»

Õieti oleks võinud nüüd magama heita. Aga alt kostis tugevat pidutralli, Lepasaar ajas kuue selga ja otsustas minna vaatama, kuidas seal õieti välja näeb. Oligi ta ju täna sellest, mis all tehti, ennast täiesti kõrvale hoidnud.

Saal oli muidugi täis paksu suitsu ja rasket õhku, sellest hoolimata et kõik aknad polnudki suletud. Akordeon ja saksofon — ega kandle saatel tantsitud enam maapidudelgi — pingutasid mis suutsid ja tantsijad aina higistasid, mitte vähem kui tööpäeviti heinakaarel või rukki väljal. Palju noori poisse näis olevat purjus. Ja see ei meeldinud Juhan Lepasaarele.

Mitte, et ta oleks olnud mingi karskusefanaatik. Veel vähem oli ta variser. Ei, ta võis ka ise seltskonnas oma napsid võtta. Aga mida ta ei sallinud, oli alkoholi kuritarvitus, eriti noorte inimeste poolt. Pudeli õlut ja pitsikese viina joonud vanataat, põsenukid natuke punetamas,

silmad veidi läikimas, naeratus näol, milles kajastus selle näo omaniku kunagine kauge noorus, seda võis näha. Aga toorus, mis mõne veel mitte kahekümne-aastasegi külapoisi juures välja kargas, kui oli liiter hinge alla visatud, see masendas. Sääraseid kaaberdajaid hakkas juba tekima nüüd, südaöö lähenedes. Kooliõpetaja Lepassaar vaatas klassituppa, mis oli sisustatud einelauaks.

Siin oli hämaram kui saalis. Elektripirnide ümber oli mähitud punast ja rohelist õhukest paberit. Seda nimetati dekoratsiooniks. Tulemus oli siiski ainult see, et tuba muutus hämaraks ja inimeste näod omandasid mingi koolja-halluse. Lett, saelaudadest kokku löödud, paberiga kaetud, pukkjalad all, oli tühjaks saanud ja müüjad-neitsikud selle tagant kadunud saali, muu pidurahva hulka. Aga ühe väikese lauakese ümber istus kobar noori poisse taburettidel ja viinaliiter ilutses häbematu avalikkusega keset lauda limonaadipudelite keskel.

Lepassaar lükkas klassitua ukse pärani lahti ja astus sisse. Seltskond lauas ei paistnud tema ilmumisest väljagi tegevat, kuigi igamees teda kindlasti tundis. Nägupidi olid kõik need tuttavad Lepassaarelegi. Härgoru Kusti, teistest lauasistujatest mõnevõrra vanem, taluperemehe poeg üsna koolimaja lähedalt, küllalt kuulus oma kõrtsi- ja kakslugudega, milledest mõned otsaga olid ulatunud politseisse ja kohtussegi, näis olevat laudkonna ninaamees ning andvat tooni:

«Mis, kurat! Kas mul raha puudu või võlga vähe! Laseme tulla veel ühel liitril ja sakusmendil! Ma ütlen, kurat, täna peab saama kõrts kuivaks joodud! Preilid! Preilid! Mis, kurat! Kuhu siis need preilid kadunud on? Kas pudelit limonaadi siis kah enam ei saa?! Kuradi kõrts või asi!»

Lepassaar lähenes lauale:

«Häbenege, noormees! Kõrtsis te tõepoolest ei ole. Kui teie ei saa oma kombeid jätta, siis palun teid siit vaikselt lahkuda.»

Mõned noorukid sellest räuskavast, vaevalt et lõbusast kambast jäid veidi tasasemaks — oli nende hulgas neidki, kes oma algkooli-aastad olid ära istunud Juhan Lepassaare juhatuse all. Härgoru Kusti ajas oma pika kere sirgu ja lausus:

«Kes kurat siis sina oled? Ahaa, see on ju koolmeister ise! Peremees! No ma ütlen, kurat, mina sinu asemel siin küll niisugust korralagedust ei kannataks! Letitagune on tühi, preilid ära jooksnud! Ütle, koolmeister, kas sa oled siin peremees või ei ole? Põruta peale, las plikad tulevad ja toovad limonaadi... Minul siin on veel...» Kusti patutas tähendusrikkalt oma avara halli kodukootud kuue põuetasku kohale.

Kusti kampkonnale paistis asi siiski liiale minevat. Kustit sikutati käiseist ja kuuehõlmadest, et teda tagasi istuma sundida. «Purjus mis purjus. Täis,» ütles keegi vabandust paluval toonil. Kuid Kusti võttis sellest ainult tuld.

«Mis, kurat! Mina purjus?! Te otsige mulle teine nii kaine mees kui mina! Kurat, ma võin praegu nõõri peal kõndida, kui ma ainult tahan. Ära pane pahaks, peremees. Istu maha, võta, kui mina sulle pakun. Sakusmenti ei ole ja limonaadi kah ei ole, aga võta siiski. Mina ei pahanda, et sul siin nii halb kord on.»

Juhan Lepassaarel puudusid sõnad.

«Aga nüüd lähete siit jalamaid minema!»

«Läki pealegi,» püüdsid mõned Kusti sõpradest teda mõistlikumaks mõjutada, «läki pealegi. Mis meil siin enam otsimist on? Täitsamees oled niikuinii... Kõrtsi jõid kui-vaks... Einoh, läki!...»

«Kurat, siin on veel,» patsutas Kusti põuetaskule.

Lepassaar lahkus klassitoast, vaatas saalis ringi, astus välja, valgesse suveöösse. Eks olnudki, konstaabel pikutas jasmiiipõõsa kõrval murul, suitsetas ja vestles kellegi külamehega.

Väga vastu tahtmist ajas ta enda püsti ja läks kooli-õpetajaga kaasa. Joomarite jõuk oli klassitoast lahkunud — peale täiesti purjus Härgoru Kusti olid nad Lepassaare kavatsust taibanud. Kusti konutas nüüd laua ääres üksinda, juuksed sassis, pea kätele toetatud; tukkus või vahtis muidu mõttetult enda ette.

Klassituppa hakkas kogunema uudishimulisi pidusaalist.

Ei olnud midagi parata. Asjal tuli lasta minna seaduslikku rada. Tuli koostada protokoll ja viia mees väljamagamisele, kui ta ise heaga ei läinud. Seda tuli teha, kas tahtsid või mitte. Nägijaid oli liiga palju.

«Kas maksab meest kiusata? Teada, on natuke üle vindi võtnud, tuleb ette...» ütles konstaabel siiski Lepassaarele üsna kõrva sisse.

«Mis liig, see liig! Peab siiski, kas või ainult eeskujuks teistele, mõnikord sekka käima ka seadusetähe järgi,» lükkas Lepassaar konstaabli eestkoste tagasi.

*

Härgoru Kusti istus kaks nädalat kinni, tuli välja, ähvardas:

«No kurat, seda ma talle ei kingi!»

Ja kui kohtas konstaablit:

«Siga olid sa muidugi, tegid sõbrale protokoll. Aga olgu, ega me sellepärast tülli ei lähe. Sina pead kah ikka ametit pidama. Aga sellele kuradile... Ei tea, kelle ta arvab enda õige olevat?!»

Pastor Bergilt sai Juhan Lepassaar varsti järgmise lühikese kirja:

«Kooliõpetaja Juhan Lepassaarele, Leesikmäel. Väga austatud härra! Teatan, et kooskõlas kiriku kehtivate määrustega keelan Teile koduste vaimulikkude talituste teostamise. A. Berg, N. koguduse õpetaja.»

Päris hea. Nüüd ei tarvitsenud ta oma aega raisata asjaõiendustega, mida ta kunagi oma kutseülesannete hulka polnud lugenud, kuigi ta neid toimetas. See tähendab, ei tarvitsenud küll, aga asi polnud sellega siiski veel lõppenud.

Kui järgmine kord Lepassaart tuldi kutsuma ristsetele, tõmbas ta pastori kirja välja, luges selle ette, andis ka kutsujale endale käega katsuda ning silmitseda ja ütles:

«Jah, mis mina võin teha? Ega ma ära ei ütleks, aga näete, ei lubata. Kui ma ristiksin, õpetaja ikkagi ei paneks nime kirja. Nii et sellest ei oleks palju kasu. Kutsuge Ruusa, tema võib.»

Kui kolm-neli külameest oli Lepassaarelt selle vastuse saanud, ei tülitanud teda enam. Aga ühel heal päeval kutsuti Lepassaar maakonna koolivalitsusse seletust andma pastori kaebekirja peale, et Lepassaar ässitavat koguduse liikmeid, kihelkonna rahvast pastori vastu üles. Asi jäi küll sinnapaika, Lepassaar pani pastoriga peetud kirjavahetuse lauale ja tema sinna juurde antud seletustega jääd rahule. Kuid pastor Bergist oli ta saanud endale vaenlase.

Nii on. Mõni inimene elab maailmas lausa isekat elu, ei hooli vähematki teistest, aga oskab ometi nõnda seada, et tal on igal pool sõpru, kambamehi, toetajaid. Teine on piinlikult õiglane, liigagi õiglane, nõudlik enese ja säästlik teiste vastu, peab aga märkama, et tema õiglase meele ja tubliduse palgaks on vaen, vihkamine.

Juhan Lepassaar jutustas loost pastoriga oma naisele. «Ma saan aru küll, mis sind vaevab,» ütles Lepassaare raine Juta, väike õrn olend, kellest oleks raske olnud uskuda, et ta oli nelja lapse ema ja juba niisama kolmekümne-aastane nagu ta meeski. Õnnelikud inimesed vananevad aegamööda. «Ma saan aru küll, mis sind vaevab. Mitte see, et sa kedagi kardaksid, — keegi ei saa ju sulle midagi teha, sest õigus on sinu poolel. Sind piinab see, et oled olnud selleks põhjuseks, mis võimaldas teisel käituda inetult, ülekohtuselt.»

Kui hästi ta mind tunneb, mõtles Juhan Lepassaar.

*

Säärane oli see vaikne, laisalt suikuv ja teatud suhtelises rahulolus liikuv argielu, mida elas Müta vald, mida elati Leesikmäe külas, mida elati paljudes valdades, külades, pisilinnades meie maal.

Esimesed pikselöögid neist äikesepilvedest, mis mõnda aastat juba olid seisnud silmapiiril, ei mõjunud sellesse maailma teab kui põrutavalt. Sõda. Sõdasid oli olnud ennegi. Niikaua kui säärane asi oli ikka alles nii kaugel, et sellest võis lugeda ainult ajalehtedest, niikaua ei tarvitsenud see mõjutada mõne Leesikmäe küla argielu. Vanemad inimesed, kes 1914. aastat hästi mäletasid, ostsid paari esimese sõjakuu jooksul tagavaraks suhkrut ja petrooleumi. Ja soovitasid seda teha ka teistel. «Ega varsti enam ei saa, küll te näete.» Aga muidu oli elu endine.

Kui panigi pisut mõtlema sakslaste ümberasumine, siis ei peetud sedagi teab kui kaua meeles, niipea kui asi ise teostatud ja päevakorrast ära oli. Jah, nad läksid, selle kunagise ülemkihi viimsed esindajad meie maal, nad kuu-

letusid, haleda südamega küll, aga kuuletusid. Küllap oli neile selge, küllap oli selge Müta mõisasüdame omanikule, küllap oli selge ka pastor Bergile, kes oli samuti ümberasujate seas, et säärast hõlbuelu nagu siin, nad võib-olla ei näe enam iialgi. N. kihelkond igatahes sai selle, mida ta seni ise saavutada polnud mõistnud või tahtnud, — eestlasest kirikuõpetaja.

Oli kuidas oli, esimene sõjatalv möödus Müta vallas ja Leesikmäe külas üsna tavalises vaimus. Sõda — sellest räägiti ja loeti küll, sellest vesteldi teinekord vallamajas ja meierei juures, aga kõigest hoolimata oli see ikkagi veel midagi kauget, midagi niisugust, mis ei paelunud huvi kaugegtki samal määral nagu mõni külaklatš, mõned uhked pulmad või suured matused oma vallas ja külas. Ei olnud veel tavalisele inimesele antud silmi, mis oleksid näinud seda kõike, mis ootas ees, mitte mingis kauges tulevikus, vaid otse nina all, aasta kahe ja kolme pärast.

Alles järgmise suve sündmused löid rahva kihama. Juunipööre Tallinnas ja Tartus, poliitilised sündmused, millede elu ümberkorraldav mõju ulatus peagi ka maale, igasse viimsesse kui metsanurka, see siis lõpuks äratas ka Müta valla rahva tema vaiksest vegeteerimisest, sundis teda paratamatult pingutama silmi kaugemale nägemiseks ja laiemalt nägemiseks kui seni.

Ei olnud kerged Juhan Lepassaare ülesanded, mis neist sündmustest järgnesid. Sügis jõudis kätte, lapsed kogunesid taas kooli. Tõsi, need polnud veel täiskasvanud noored inimesed, aga vanemad nende hulgast olid ikkagi juba kolmeneljateistkümne-, mõned isegi viieteistkümne-aastased. Nad olid viis-kuus aastat alistatud olnud kasvatuseteatavate ideaalide vaimus, millede küündimatusest elu tegelikkus nüüd küll oli selge tõendi andnud. Kuid need noorukid, alles

seniste kooliaastate mõju all, need ei suutnud nii kiiresti kaasa minna sellega, mis oli sündinud. Kuidas rakendada siin tarvilikku pedagoogilist takti, kuidas astuda selle noorsoo ette, kuidas pareerida kergesti oodatavat küsimust: «Möödunud aastal kõnelesite nõnda ja nüüd kõnelete risti vastupidist?», see andis Juhan Lepasaarele peamurdmist pikkadeks päevadeks ja unetuteks öödekski. Ei tahtnud jätkuda sellest, et talle sotsialismi kontseptsioon isiklikult võõras ega vastuvõtmatu polnud, ei tahtnud jätkuda kiiresti nopitud teadmistest nüüd küll kättesaadavaks saanud kirjandusest. Ajuti näis talle, et ta ei jõudnud endalegi kõike tarviliku kiirusega selgeks teha, kuidas küll pidi ta siis hakkama saama külvamisega põllule, mille pinnast oli aastate jooksul hoopis teisiti ette valmistatud.

Raskusi ta ei kartnud. Kuid ta tahtis neid ületada parimal, produktiivseimal viisil. Ta õppis ja mõtles. Ta tegi seda põhjalikult, vaeva põlgamata. Ta võttis kätte sotsialismi teooria, luges Marxi, Leninit, Stalinit. Ta kaalus läbi kõik vastuväited, mida ta võis oodata. Ja neid oli leegion. Naiivseid, hõlpsasti kummutatavaid ja rafineeritud, teravat analüüsi ja kartmatut otsustamiskindlust nõudvaid. Ta oli kõigist neist teadlik. See polnud ime, oli ta ju ise kodanlikus korras kasvanud ja elanud, oli ta ju ise oluliselt selle korra produkt. Mida enam ta uuris, õppis ja mõtles, seda selgemaks talle sai: ei olnud ühtki vastuväidet kodanliku korra kaitsjate rindelt, mis ei oleks purunenud sotsialistliku teooria relva ees. Ta ootas põnevusega juhust omandatud teadmiste kasutamiseks, mitte ainult kooliklassis, kus teda ikkagi võis aidata ka täiskasvanud inimese autoriteet, kui ta lastele rääkima pidi, vaid ta hakkas soovima juhust esinemiseks laiemategi masside ees.

Säärane juhus ei lasknudki ennast kaua oodata. See oli

maareformi teostamise kõrgpunktis, oktoobris, kui ta sai ülesande esineda valla töötavate talupoegade koosolekul. Ta ei esinenud üksi, linnastki oli tulnud kõnelema agitaator. Aga ta aimas, et valla rahvas tema kui oma inimese kõne kahekordselt terava kriitika alla võtab.

Ta kõneles. Ja õieti esimest korda elus ta märkas, et ta kõneles. Noh, oma rahvavalgustaja-karjääri jooksul oli ta kõnelnud kümneid kordi. Mitte ainult ristsetel ja matustel, vaid ka nii mõnegi seltsi ja seltsikese koosolekul, mõnelgi pidul ja rahva kokkutulekul. Mis oli erinevat tänases esinemises, mis teda täiesti uudse, senitundmatu tundmusega täitis, oli see, et, vaevalt öelnud esimesed sõnad, ta ei vajanud enam kontsepti, vaid kõneles vabalt, peast. Sõnad tulid talle suhu üsna iseenesest, kergelt ja voolavalt. Ja ometi oli ta seni oma kõned alati väikestele lehekestele valmis kirjutanud oma peene, kokkuhoidliku käekirjaga ja need siis ka säärastelt lehekestelt maha lugenud, ise küll väga hästi teades, et säärane lugemine pole kõnelemine. See uudne tundmus pani teda esiteks iseenda üle imestama, siis rõõmustama, sellest tundmusest erutatuna ütles ta mõned laused segaselt, ilma õige pea ja sabata, kuid see ei viinud teda sugugi rõõpast välja, vaid, vastupidi, talle näis, et rahvas nüüd just teda kuulatama jäigi, et neis paaris nurgelises ja pooleldi lõpetamata lauses oli seda, mida nimetatakse kõneleja ehtsaks loominguks.

Ta ei imestanud enam, et oli kõne käsikirja, mis asetseb puldil, hoopis kõrvale jätnud, ta tundis, kuidas lihtsad sõnad, palju-palju lihtsamad kui need, mis ta oli kõnet ette valmistades paberile pannud, kuulajaskonna kaasa kiskusid, kuulajaskonda erutasid. Rahvas ta ees polnud enam too ükskõikne kogu, kes laseb kõnetoolist kuuluvat ühest

kõrvast sisse ja teisest välja, vaid see rahvas muutus Juhan Lepassaarele aktiivseks kõlapinnaks, mis teda inspireeris järjest uutele lausetele, uutele mõjuvatele mõttekäikudele.

Ta tundis, kuidas sellest rahvast eraldus kõigepealt kaks selgesti piiritletud jõudu. Ühelt poolt senised kehvikud, elus varjujäänud, kelledele ta kuulutas nende peremeheõigusi; need näisid kõnelejalt saavat värsket, senitundmatut elu-, võitlusjulgust. Teiselt poolt seniste mõõduandvate inimeste, jõukate suurtalunike rühm — mida's salata, need tundusid vaenulikena, selgesti vaenulikena, selgemini kui iialgi varem. Ja Lepassaarele meenus, keset pooleli lauset, mitugi korda kuulnud: «Kurad, tema on meie teener, meie maksame talle kuradile palka.»

Aga mida kauem Lepassaar kõneles, seda enam hakkas talle selguma, et nende kahe, selge seisukoha võtnud rühma vahele — kehvikud ühel ja suurtalunikud teisel pool — asetus kummastki rühmast arvukam kogu kahtlejaid ja kaksipidi mõtlejaid. Ja sellesse kogusse, nende kahtlejate-kõhklejate hulka kuulumist ei määranud antud olukorras ainult sotsiaalne seisund. Näis küllalt leiduvat popse ja sulaseid, kes kui ka just ei hoidnud peremeeste poole, siis vähemalt polnud ka uue korra, uute võimaluste avalikud pooldajad.

Lepassaar teadis, milles seisnes asi. Kas ta ise ei olnud küllalt pidanud ametlikkude instruksioonide kohaselt jutlustama rahvustervikust, sellest viimase kolme nelja aasta jooksul nii äraleierdatud lööksõnast, millelt rahva juhtkond ootas imetegevat võimu. Jah, rahvus, see oli suurus, mida tuli arvestada. Ja seda just rõhutas ka nõukogude võim. Aga kus oli see rahvustervik, millest pasundasid kroonu poolt kinnimakstud ajalehed? Kus oli see tervik? Siin nad istusid, oma uhkuses ennast ei tea

kelleks pidavad põlised suurperemehed ja sulaspoisid, kes suurperemeeste arvates olid ainult häbematud palka nõudma ja logelema. «Kas mina, kurat, oma talu niisama olen saanud? Tee tööd, siis on sul talu käes! Aga sina, kurat, muudkui nõuad palka, töötegemisest hea sõna!» Ei, ei. Ei olnud lihtne seda rahvast viia ühe mütsi alla. Pime oli see, kes ei näinud klassi-vastuolusid, asjatu oli olnud püüe neid vastuolusid kinni kittida rahvasterviku imepalsamiga.

Aga teiselt poolt oli selge ka see, et kodanlusel oli õnnestunud oma ree ette rakendada küllalt suur osa töötavat rahvast, eriti noorsugu. «Kes meiega koos ei lähe, see on oma rahvuse vaenlane,» ütles kodanlus. Kodanlus, nii väike kui suur, tegi kõik, mis suutis, et omandada ja enda käes kinni pidada monopoli rahvusele. See õnnestuski tal üsna tähelepandavalt määral ja andis talle jõureserve, mis tema enda sisemised reservid kaugelt ületasid. Kommunist tembeldati rahvavaenlaseks, et endalt, kodanluselt, ohtu eemale juhtida. Käsitades kommunisti sellena, kes ta tõeliselt on, — kapitalismi vaenlasena, kodanluse vaenlasena, ei oleks kodanluse ideoloogidel rahva laiemates kihtides suuremat kõlapinda olnud. Rahvuslikel nootidel mängimine võimaldas aga kodanlusel oma sõiduvette tõmmata inimesi, kellel kodanlusega muidu vähimaidki ühiseid huvisid polnud. Siin, mõtles Lepassaar, siin on üks valusamaid punkte meie rahva hinges, siin on tööd, et selgitada mõisteid, avada silmi, tõmmata selge joon rahvast kandva ja toitva rahva ning nende mõistetega ainult igapäevast omakasu tagaajavate usurpaatorite vahele.

Lepassaar kõneles. Ainus, mis talle veel raskusi tegi, oli seda mõtetetulva, mis täitis ta pead, lihtsaisse, löövaisse ja ometi täit tõtt tabavasse lausesse suruda. Kas ei olnud nii,

et seesama kodanlus, kes nüüd, teostunud riigipöörde järel, hädaldas rahvuse pärast, see olevat hädaohus, kas ei olnud nii, et seesama kodanlus ei liigutaks sõrmegi, kui tuleks keegi ja sellesama rahvuse hinna eest garanteeriks tema õigused ja eesõigused igaveseks ajaks! Või, milleks veel nii suured sõnad, nagu: igavene aeg? Aitaks mõnest aasta-kümnestki. Peaasi, et meie omal eluajal omadega läbi tuleksime, tulgu pärast meid või veeuputus!

Lepassaar kõneles. Kõne venis pikaks, hoopis pikemaks, kui ta oli kavatsenud. Ja alles kui ta lõpetas, ta märkas, kui tähelepanelikult teda oli kuulatud. Vaikus, täielik vaikus valitses ruumis, kui ta oli öelnud viimased sõnad. Ja siis vallandusid kiiduavaldused. Esiteks harvad, kobavad, kartlikud; siis need aga paisusid, tulid saali igast küljest. Ta oli enamusele kõnelnud, ta oli rahvale kõnelnud, tema sõnad olid leidnud tee kuulajate enamiku südame ja mõistuse juurde. Mis tähendus oli siis veel sellel, et mõni Härgoru Kusti talle taskus rusikat näitas? Seda moraalselt kõdunenud vähemust polnud Juhan Lepassaare arvates tarvis karta.

*

Suur ilus suvi seisis linnade ja maa, viljaväljade, metsade ja vete kohal. Rukis oli lõpetanud õitsemise ja töötas head saaki. Kohati langes juba ristikhein niidukite ees. Luhad jõekaldail ootasid vikatit. Esmakordselt valmistus oma saaki koristama palju inimesi, kes eluaeg olid unistanud tööst oma maalapil, tööst peremehe sunduseta, tööst, mille eest nad ei saaks ainult palukesti peremehe laualt, vaid mille vili kuuluks tegijale endale.

Kevad oli olnud küll hiline, maaharimisega oli siiski ajalt hakkama saadud. Nõukogude võimu hoolitsevat kätt oli

tunda igal pool, kus oli tarvis abistada uut elu alustavat talupoega. Tõepoolest, näis, oli tulnud aeg, mis viis inimesi edasi uue, kaunima, avarama poole. Neid, kes tahtsid ja suutsid, neid, kes polnud koormatud mineviku eelarvamustega. Rusikat taskus hoidvad vaenlased-sosistajad näisid olevat taltunud, vaikseks jäänud. Näis, nagu oleksid nad hakanud paratamatusega leppima. Küllap nad teadsid, et töötavat rahvast kaitseb vaenulike aktide eest rahva enda võim, mis aasta jooksul oli omandanud teatava kindluse.

Nii arvas vähemalt Juhan Lepassaar, kui ta mõttes hindas klassivaenlase viha.

Põhiline optimist Juhan Lepassaar ei olnud kunagi loobunud usust, et head jõud on tugevad küllalt ära hoidma katastroofi vallandumist, mille suurust keegi ette aimata ei tea ja mis halval juhul võiks lõppeda kogu inimliku kultuuri ja tsivilisatsiooni hävinguga. Kuid kurjade jõudude, oma senisest esialgsesest menust pimestatud saagiahnitsejate jultumus oli suurem. Sõda oli alustatud ka meie maa vastu. Ja vaenlasel, kes oli aastaid teinud ettevalmistusi vallutus-sõjaks, oli edu, mida's salata. Küll kuulus Juhan Lepassaare väike kodumaa nüüd liikmena suurde Nõukogude Liitu, aga esialgu ei suutnud see takistada, et Eesti poleks saanud lahingu ja sõja tallermaaks, et Eesti ei oleks satunud kolmeks süngeks aastaks maa põlisvaenlaste, läänest itta tungivate kunagiste ordurüütlike järglaste võimu alla.

Algas okupatsiooniaeg.

*

Oli suve lõpp; noorkuu-aegne, juba üsna pime öö. Juhan Lepassaar ja ta naine ei saanud und. Nad lamasid oma kõrvutiseisvais sängides ja vestlesid sosinal. Mitte ainult sellepärast, et mitte äratada kõrvaltoas rahulikult ja mure-

tult magavaid lapsi. Neid sundis alateadlikult vaikseks masendus ja hirm, mis jälgis neid nii päeval kui ööl. Täitevkomitee esimees, esimehe abi, mitu uusmaasaajat olid vangistatud ja linna viidud; nende saatusest puudusid täpsemad teated, aga oletada võis kõige halvemat. Nad ei jõudnud sissetungijate eest evakueeruda, osalt selle tõttu, et vaenlase pealetung arenes üle ootuste kiiresti, osalt selle tõttu, et nad ei mõistnud midagi erilist karta, viibides naiivses usus, et maailmas peaks ometi igal pool valitsema mingi minimaalne õiglus. Nad ei olnud ju teinud midagi muud, kui oli mitte ainult nende seaduslik õigus, vaid ka kohus. Aga kes küsis sellest!

«Kas sa ei karda, et nad siiski ka sulle järele tulevad?» küsis Lepassaarelt tema naine. Ta oli kogu aja sellele mõtelnud, aga seni kartnud oma mõtet avaldada, nagu võiks säärane avaldus ohtu ennast just välja kutsuda.

«Ei usu, ma pole midagi kurja teinud,» vastas mees. Et naist lohutada, rääkis ta esimest korda elus oma naisele ebatõtt. Ta teadis väga hästi, et saksa võimude juures pole see vabanduseks, et keegi midagi kurja pole teinud.

«Aga sul on ehk vaenlasi? Vihamehi? Need kasutavad nüüd juhust.»

«Kes võiksid need olla?»

«Kas sa ise ei või arvata? Õpetaja Berg on juba jälle Saksamaalt tagasi. Härgoru Kusti läks omakaitstes sakslastega kaasa, on aga ka jälle kodus. Tallinna alt lastud tagasi.»

«Nii väiklane ei tohiks olla ükski inimene,» lohutas Lepasaar naist uuesti, oma sosinat nii muretuks sundides kui suutis. Aga ise mõtles: «Nüüd lööb ta siis jälle välja, see moonaka-vere pärimus, mis käsib minna parunile kaebama, kui arvad endale liiga tehtud olevat, selle asemel et

õiendada oma asjad ise nagu mehed meestega.» Lepassaare tegi see mõte kurvaks.

«Aga sinu kõned, mis sa rahvale pidasid?»

«Kas nendes oli midagi, mida poleks tohtinud ütelda iga aus inimene?»

«Ah, Juhan, ma kardan. Ma kardan, et nad su minult võtavad. Ütle, mis saab siis meie lastest, kui neil äkki enam pole isa. Nii mitu korda olen sellele mõtelnud; kardan sellele mõtelda ja ometi nagu vägivaldselt kistakse mu mõtteid sinnapoole. Eriti kui ma üksi olen, köögis talitan, lapsi söödan. Oh taevas, kui armsad nad on, need väikesed! Ja kui armas oled mulle sina, Juhan! Mul on hirm, mul on määratu hirm, see võib puruneda, see kõik võib äkki käest kaduda, võib hävida õnn, mida oleme tundnud siinamaale. Ah, nüüd ma tean, mida see tähendab, karta õnne purunemist. Mul on hirm, ma värisen, kui sellele mõtlen, nad võtavad sinu mul käest, ma ei näe sind võib-olla iialgi enam ja meie lapsed ei näe iialgi enam oma isa. Hea küll, suurematel oled sa mõne aja meeles, aga Sirjeke, tema kuuleb ainult teiste käest, et temal ka on isa olnud...»

«Ära heieta nii pikalt neid musti mõtteid, Juta! Esiteks, mind ei ole seni kinni viidud. Ja tahame loota, et seda ei sünnigi. Kõige halvem aeg on juba möödas. Sõjakärinas juhtub nii mõndagi ja esimese hooga aetakse rataste alla ka süütuid inimesi. Aga nüüd on juba ikkagi mingi kord maksmas. Olgu see kord ülekohtune, aga eks ta hoiu vähemalt mingit õigluse paistet, ja selle nimel, kui mind peakski kinni võetama ja üle kuulatama — kindlasti pääsen ma lahti...»

«Ah, Juhan, ma tean, sina oled alati nii suur optimist!»

«Ja fašismi lõplikku võitu maailmas ei usu ma ka mitte. Olgu aeg pikk või lühike, see peab kokku varisema.»

«Näed sa, Juhan, kas sa ei tee ennast juba praegu süüdlaseks säärase jutuga!»

«Tõsi jah. Pea meeles, et kõnelen seda praegu ainult sulle. Kuigi ütlesin, et ma ei karda isegi kurje inimesi, on mõistlik siiski praegu olla vait seal, kus sa inimest ei või usaldada. Võid mõtelda, mida tahad, kuid rääkimisega ole ettevaatlik. Aga: ükskõik millal ka sõda lõpeks, kord tuleb ikkagi jälle rahuaeg, head jõud pääsevad teenitud võidule, maailm, tulnud välja sellest meeletust sõjast, asub jälle ehitama, looma, inimeste hüvanguks ja õnneks... Kallim, me näeme veel palju ilusat ja head...»

«Tsst!» ütles järsku naine.

«Mõni laps ärkas või?»

«Ei, väljas käiakse.»

Samal hetkel kuuldus alt tugevat koputust mingi kõva esemega vastu koolimaja välisust ja vali mehehäääl hüüdis:

«Hei, tehke lahti!»

«Armas taevas, kes seal on?» sosistas hirmunud naine.

«Ole rahulik, ma lähen vaatan.»

«Taevas, mul on hirm!»

Juhan Lepassaar otsis hommikuhämaruses toakingi, tõmbas mantli selga. All ukse taga muututi kärsituks. Kostis uuesti kolistamist ja hüüdeid:

«Uks lahti! Kas siin majas inimesi elab või ei ela?!»

«Taevas, need on nemed! Kuuled, nad põrutavad püssipäradega vastu seinu. Miks ma just täna hakkasin sellest rääkima! Ma ise kutsusin nad välja oma mõtetega!»

«Rahusta ennast, Juta. See on rumalus, mis sa räägid. Ma lähen kohe vaatama, mida seal tahetakse.» Lepassaar ütles nii, teadis aga väga hästi, ei kahelnud sugugi selles, mida seal võidi tahta.

«Oh, kui ma saaksin su nüüd kuhugi ära peita! Ütleksin, et sa pole kodus, et sõitsid ära. Ehk jääks vahepeal aega mõelda, mis teha. Armas taevas, mis küll saab!»

«Ole rahulik, ma lähen alla.»

Nüüd kolistati all ka maja teiste uste juures.

«Kes seal on?» ütles Lepassaar all trepikojas, üks käsi ukselingil, teine võtme küljes, nii kindla ja rahuliku häälega, nagu ta iganes suutis.

«Seaduse nimel. Tehke lahti!»

Seaduse nimel... Kui hetk poleks olnud nii tõsine, kui ähvardav oht poleks olnud nii tundmatu ja määramatu, ta oleks kindlasti vähemalt mõrult muianud. Seaduse nimel... See pidi olema seadus!!? Lepassaar keeras ukse lukust lahti. Linki polnud tal vaja vajutada, sest vaevalt sai võti teha teise ringi, kui uks pärani prahvatas, järelandes survele väljastpoolt. Lepassaar taganes tahtmatult sammu, et mitte ennast pikali tõugata lasta. Kolm meest seisis väljas, keskmisel nendest rinnakõrgusele tõstetud püstol Lepassaarele suunatud. Küsimata nime, küsimata, kas ongi tegemist sellega, keda otsitakse, kuulutati:

«Olete areteeritud.»

Elektri-taskulambi valgel leidsid sissetungijad ühe klassiruumi ukse, Lepassaar tõugati sinna sisse. Väljast tuli veel mehi juurde, revolvrid pihus, mõnel valge side varrukal, vintpüss rihmal. Millise väega tuldi inimese juurde, kellel polnud relvaks mängupüstolitki! Kaks meest jäeti Lepassaart valvama, kolm-neli ronisid kolinal üles, Lepassaare eluruumidesse.

Järgnes läbiotsimine. Puistati segamini paberid, raamatukogu. Lepassaarel oli aastaid kombeks olnud säilitada endale mälestuseks igalt lõpuklassi õpilaselt üks koolivihik. Nii oli tema riulile kogunenud mitusada hoolikalt

hoitud vihikut, emakeele kirjandeid, täis noorte, parajasti inimesteks kujunema hakkavate laste mõtteid, üldiselt kobavaid-kohmakaid ja nurgelisi, mõnikord aga oma vahetus siiruses liigutavaid ja värskuses hämmastavaid. Lepassaar lehitses neid mõnigi kord, katsudes meenutada nende kirjutajaid, kuidas nad olid olnud, kus kohal klassis istunud. Enamikku ta mäletas üsna täpselt, mõnest tuli aga meelde ainult nimi, teisest nägu, mõnest oli mälestusi kui raskestikasvatatavast sänikaelast... Nüüd lebasid need vihikud koos palju muu paberiga varsti põrandal. Läbiotsijad võtsid kaasa kirjavahetuse — aga mis kirjavahetus oli Juhan Lepassaarel säilitatud? Oma praegusele naisele saadetud ja temalt saadud kirjad ajast, mil nad olid pruuti-peigmeest. See oli nii inimlik, nii sügavasti isiklik, milles, kui tahtsid, võisid sorida nüüd need... Mida nad siit mõtlesid leida? Tõsi, paar vähest väärtuset: üks vanaisalt saadud kapslitega hõbeuur, mis ei käinud, kaks odavavõitu kiviga sõrmust, mida neist kumbki tavaliselt sõrmes ei kandnud, — need võeti kaasa. Midagi pidi ometi saama ka oma vaeva eest!

Juta Lepassaar oli esialgu nagu halvatud. Suure rutuga oli ta, enne kui mehed üles jõudsid, hommikumantli selga tõmmata saanud. Ta seisis hulk aega liikumatult paigal, näis, nagu oleks ta siin võõras või ülearune. Ei teinud temast välja ka läbiotsijad, ei küsinud ega pärinud temalt midagi, vaid talitasid omapead, nagu oleks maja inimestest tühi, nagu oleks maja perenaine neile õhk. Aga kõra peale ärkasid lapsed. Ja see andis Juta Lepassaarele elu tagasi. Ta jättis sissetungijad mehe töötuppa õiendama, jooksis ise laste juurde, rahustas nagu oskas suuremaid, aitas väikese Sirje asjale. Ta oli emalind, kes laotab tiivad oma perekonna üle. Jah, seda ta oli.

«Noh, head nägemist, proua! Andestage, et tülitasime. Mehe peame kaasa viima, aga ei tea, kas te meile seda pahaks panetegi...» irvitas üks. «Noore proua asi,» lisas teine juurde.

Juta Lepassaar oleks tahtnud karjuda, kisendada, oleks tahtnud neile välja valada oma viha ja põlguse. Aga ta taltsutas ennast, kui vaatas lastele, kes olid hakanud hirmu pärast nutma, kõik kooris. Kui nad vähemalt emastki ilma ei jääks!

Väljas hakkas juba koitma, kui «seaduse teenrid» oma saagiga koolimajast lahkusid.

*

Juta Lepassaar ei olnud naine, keda oleks palju nähtud väljaspool kodu. Nelja lapse juures, kellest alles kõige vanem üksi ühe aasta koolitoas oli istunud, polnudki nii lihtne teha palju muud kui elada oma perekonnale. Aga hool kodu eest ei tundunud talle mingi koormana, ta armastas oma meest, oli temaga õnnelik; ja lapsed aina mitmekordistasid seda õnne. Juta Lepassaar elas oma kodule. Ta polnud harjunud asjaõidustega, linnaskäimistega, sekeldustega ametiasutistes.

Aga nüüd ta pidi. Ja suutiski.

«Kui ta õige mees on, siis tuleb ta varsti tagasi. Ja kui ta süüdlane on, siis saab ta oma teenitud palga, prouake, pole midagi teha,» öeldi talle omakaitsestaabis, kuhu ta läks kohe hommikul vara. Mees oli aga juba koos mitme teise samal ööl areteerituga ära linna viidud.

«Kokku vangiga ei saa. Aga paki võime üle anda, kui soovite. Kirja ei tohi olla,» vastati talle linnas, sünges politseihoones, kus oli palju tube ja uksi, kus palju kõrke mundrimehi, küll rohelises, küll hallis, sekeldas tähtsate

ametinägudega. Üldse pääses ta sinna sisse suure vaevaga, kes teab, võib-olla ainult tänu sellele, et mõnel neist mundrimeestest tekkisid ilusat väikest noort naist nähes oma mehelikud kujutelmakesed...

Ah, see oli vihastav, ah, see oli ahastusse-viiv! Ei tea, pole teada, pole võimalik, praegu mitte — aina eitavad vastused, aina õlakehitused, hea kui ükskõiksed, sagedasti aga ka jubedust-sisendavad. Ainult seda leidis ta eest, kui ta üldse kuhugi sisse ja kellegi jutule pääses.

Sügis tuli. Uus koolijuhataja määrati kohale. Lepassaare saatus polnud selge. Vist oli ta siiski veel elus, vist polnud ta kohta tehtud ka veel mingit otsust. Lepassaare perekond pidi aga vastu talve otsima uut ulualust. Juta Lepassaarel polnud kuhugi minna. Tema vanemad, vanad ja vaesed väiketalunikud, elasid kaugel, hoopis teises maa otsas, enam kui paarisaja kilomeetri taga. Kuidas ta oleks pääsenud sinna, oma nelja lapsega ja aastate jooksul korjatud hädavajalikugi varanatuksesega? Kui polnud mingisuguseidki sõiduvõimalusi, ei luba raudteesõiduks ega jõukust auto hankimiseks altkäe. Ja abipalvega ei tasunud pöörduda nende poole, kes ise häda polnud tunda saanud. Ning omasugused õnnetud olid vaesed, teenistuseta, majata-maata. Ja siiski leidis peavarjuta jäänud Juta Lepassaar ulualuse just säärase saatuskaaslase juures. Mõne kilomeetri kaugusel Leesikmäe koolimajast elas, nüüd üksi aastase lapsega, noor uusmaasaaja naine, kellel oma meest enam iialgi koju oodata ei maksnud, kuna too langes fašistlike bandiitide ohvriks juba esimestel päevadel. Selle naise hütти mahtus elama ka Juta Lepassaar.

*

Juhan Lepassaar istub vanglas. Mitte üksi, sadasid hoitakse siin temaga koos kinni, tuhandeid võib-olla on siit juba läbi käinud. Siin on inimesi kõige mitmesugusemast vanusest — halle habemikke ja üsna noorukei poisse, peaaegu veel lapsi. Siin on inimesi igast ühiskonnakihist — haritlasi ja talupoegi, töölisi maalt ja töölisi linnast. Nad ootavad siin oma saatust, aga suurem osa neist ei tea sedagi, milles neid süüdistatakse, misuguste seaduste põhjal neid süüdistatakse, kui kaua neid kavatsetakse kinni püüda. Üsna vähe on neid, keda siit ära viiakse vabakslaskmiseks. Küll aga läheb siit iga päev minema neid, kellest on teada, et nad lähevad oma viimsele, mitte väga pikale matkale. On siiski hulgas ka neid, kellele kuulutatakse armulik otsus: aasta, kaks aastat, kolm aastat koonduslaagrit.

Ei ole see vangla säärane, nagu Lepassaar kujutles lapsepõlves, nagu vanaema kirjeldas pisikesele kuueaastasele Jukule vanglat, pahade kurjategijate kinnihoidmise ja karistamise paika, kui jutustas muinasjutte: süllapaksused müürid, ruutjala-suurune aken üleval kõrgel lae all, käsi-varre-jämedused trellid, raske rautatud uks roostetanud hingedel, mis avaneb ainult kord päevas, et sõnatu valvur saaks tuua vangile toitu: leiba, vett ja natuke soola. Ei, see koht, kus Lepassaart kinni peetakse, on proosalisem ja odavam. Mitu vana, tarvitusest väljalangenud kaubaaita raudtee maa-alal on piiratud kõrge, mitmekordse okastraadiga; iga niisugune hoone, puust, küttekolleteta, on jaotatud plankudest vaheseintega k a m b r i t e k s ; igasse niisugusesse kambrisse on tuubitud kuuskümmend inimest, kaheksakümmend inimest, sada inimest! Inimesed on nii tihedasti koos, et päeval on vaevalt ruumi astumiseks, öösel mahaheitmiseks. Aknaaugud, need jah on kõrgel,

nendest välja vaatama ei ulatu. Kuid muinasjutu raudlattformide trellide asemel on need tolmunud klaasiga kaetud valguseavad kindlustatud paksult risti-rästi etteveetud okas- traadiga. Iga hoone ümber kõnnib kahemeheline vahipost. Peaks keegi julgema oma nägu aknale upitada, siis tulistatakse hoiatamata. See kodukorra-punkt on muuseas Juhan Lepassaarele valvuri poolt sissetoomisel teatavaks tehtud. Muud asjad — kuidas istuda ja astuda, kuidas leida õhtul magamisaset, kuidas õiendada oma hädatarbeid, seda tuleb õppida vanemate olijate käest.

Elu on visa. Ta ei kustu nii kergesti, kuni teda ei kustuta vägivaldselt. Esimeste päevade ängistusest toibutakse kõige kiuste ja elatakse siingi... isegi magatakse öösi, põrandal, külge külje kõrval, mantlihõlm all ja teine peal. On mõni soetanud endale vaibagi, kuid olgu see mantel või vaip, päeva paari pärast on nad kaotanud põranda poris ja tolmus iga sarnasuse sellega, mida tavaliselt nimetatakse mantliks või vaibaks. Juhan Lepasaar on saanud aeg-ajalt pakikesi naiselt, toidupoolisega. Ei mingit kirja, ei ka teadet valvurilt, kellelt see saadeti. Aga ta tundis eksimatult oma naise käe nende saadetud palakeste maigus. Muidugi, palju vangidele toodavast läks kaotsi, kuid vististi ei jõudnud vanglapersonaal siiski kõike ära süüa ja nõnda ulatus ikka üht-teist ka vangideni, kelle elu vangla- toit küll kaua poleks suutnud ülal pidada.

Juhan Lepasaar istub vanglas. See ei tähenda, et nad kogu päeva just istuksid või seisaksid kambris. Ei, neid viiakse ka sinna-tänna tööle. Mitte ainult neid, kellele on karistus ära määratud, vaid ka neid, kes alles istuvad eeluurimise all. Aga kui sisutuks on muutunud siin need mõisted, kui ülearseks see vahetege- mine. Mis tähendus on siin uurimisel või otsusel, seadusel

või kohtumõistmisel. Siin on kõik mõisted segamini paisatud, pea peale pööratud. Oled kord kinni võetud, siis oled ka süüdlane, see on ainus siin maksev, olgugi vahest kirjutamata seadus.

«Ma olen veel elus,» on sageli Lepassaare esimeseks mõtteks, kui ta ärkab — iga öö jooksul mitu-mitu korda — kui ta ärkab pealiskaudsest tunni-paarisest unest, mis enam kurnab kui kosutab, kui ta kuuleb enda ümber lamavate inimeste norskamist, korisemist, oigamist, unetute rahunut küljekeeramist. «Ma olen veel elus.» On raske öelda, kas see teadvus oma füüsilisest olemasolust talle igakord enam rõõmu valmistabki. Kuid — viimne lootus pole temalt veel võetud. Võib-olla ei tööta seegi julm masinavärk, mille rataste vahele ta on sattunud, sajabrotsendilise täpsusega. Võib-olla vabaneb ta siiski. Homme? Täiesti uskumatu! Aga — aasta pärast, kolme aasta pärast? Ta elab selle siin üle — elu on visa. Ka terava masinavikati taga heinamaal jääb ometi rohukõrsi püsti ja need triumfeerivad surma üle, mis nüüdsama liikus üle nende peade. Jah, kui ta kord jälle vaba oleks — taevas! Ta näeks jälle oma naist ja kolme poega ja Sirjekest-pesamunakest. Ah, ma pole kellegi võitleja, mul pole kangelasmeelt, raske on olla kangelane viimsete konsekventsideni, kui sul on kodu, perekond, kui oled jõudnud juba teatavaisse aastatesse. Ma olen vana, mõtleb Juhan Lepassaar.

«Elu on visa!» Lepassaarele meenub see vana matemaatik, kellega ta paaril korral lühikesse vestlusse sattus oma esimesil siinviibimise päevil. Mida ta mõtles nende sõnadega, millede paatos, millede kirk veel praegu kõlavad Lepassaare kõrvus: «Elu on visa!» Kahtlemata ei mõtelnud ta oma isiklikule elule, sest ta viidi varsti ära, ja nagu aeg-ajalt ikka kuidagi kambrisse ulatuvad teated

kinnitasid, peaks tema külm keha juba lebama kuskil massihauas, mis ootab veel paljusid täna siin kambris magajaid ja hingajaid.

Lepassaarele meenub noor töömees, kes paar päeva enne seda, kui temagi viidi sinna, kust pole tagasitulekut, ütles:

«Minu saatus on kindel. Kuul. Sellest ma ei pääse. Ma kahetsen ajnult, et olen selle palga nii halvasti ära teeninud, et töö, mille ma elus teostasin, ei olnud küllaldane. Ma olin liiga humaanne, pidasin vastaseidki inimesteks. Näen, et olen eksinud.»

Jälle üks une ja ärkveloleku vahel möödasaadetud õõ jõuab lõpule. Kui mitmes juba? Lepasaar on kaotanud orientatsiooni kalendris, nagu enamik ta kaasvangidestki.

Laes kustub ähmane elektrikuul. Aknaruudukestest lae all nõrgub ruumi varahommikust kalki hämarust.

*

Juta Lepasaar seob kompsukest jalgrattaraamile. On 13. oktoober 1941. Jutal on jälle ees linnamatk, kui mitmes juba. Hilissuvest on saanud sügis, sügis on pöördunud järsku talvele. Palja maaga on väljas üle kümne kraadi külma. Poriga oli raske jalgrattal, aga ka konarlikud, luukõvaks külmunud rööpad külavahel, mida on maanteeni paar kilomeetrit, teevad hirmu. Rattakummid on vanad ja kulunud. Kuidas sa paikad neid teel külmakohmetute sõrmedega? Juta seob kompsukest rattaraamile. Selles on leiba, natuke suitsuliha ja kolm õuna. Kui ta Leesikmäelt lahkus, siis päästis ta korvitäie õunu noorelt õunapuult, ainsalt, mis Juhani enda istutatuist üle jäi külmal talvel kahe aasta eest. Hea meelega oleks ta küpsetanud pirukaid, aga polnud jahu. Hea meelega oleks ta kirjutanud Juhani kirja, aga seda ei lasta läbi. Eeluurimisalused vangid, tõsi jah. Nagu võtaks keegi

seada sakslaste „eeluurimist” tõsiselt, nagu vangilt üldse küsitakski, mida tal enda kaitseks ütelda on! Nagu talle üldse süüdistust ette pandakski! Saksa fašistide juures ju pole kohut ega õigusemõistmist. Mitte süütõendid, mitte tunnistajate seletused ei kaalu, vaid elu ja surma üle otsustab Lepassaarele avatud toimikus väike poognakaheksandik, millel leidub kolme „usaldusväärse” kodaniku: kirikuõpetaja Arnold Bergi, vabatahtliku ja omakaitse liikme Gustav Härgoru ja konstaabel Jaan Karuste allkiri ja mille tekst oma asjalikus lakoonilisuses kõlab nõnda: „Tõendame käesolevaga, et kooliõpetaja Juhan Lepassaar on meile pikemat aega tuntud kui k o m m u n i s t l i k k u d e k a l d u v u s t e g a i s i k .”

Ja 1941. aasta 13. oktoobri õhtul, läbi paksu sel päeval sadanud esimese ja kohe põlvini ulatuva lume lükkab Juta Lepassaar vaevaga kodu poole jalgratast, viies tagasi kasutuks osutunud paki, mida enam vastu ei võetud, ja teadmise, et Juhan Lepassaart pole enam elavate kirjas. Tema tee viib, ilma et ta seda tol korral ise teaks, mõnesaja meetri kaugusest mööda kohast, kus vaevalt mõnekümne sentimeetrise mullakihi all puhkab sadasid süütuid ohvreid.

1944.

Neljas põlv

Mäelt, Rae talu õuemurult kostis vile. Masinist proovis auru ja kutsus kokku talgulisi ning töörahvast. Võbises tungis madal, kaeblik heli läbi vaevalt ahetama hakkava sügishommiku, kandus üle härmaniiskete kõrreväljade, kajas tagasi Rae kuusikust, küündis ka alla, Vati pösihütini.

Leida tõusis süngiveerelt, kuhu ta veel hetkeks oli istuma toetunud, kohendas rätisõlme lõua all ja tegi sammu läve poole. Liisa, vanaema, küürutas pliidisuu ees, sütitas tuld, mis niiskeisse hagudesse kuidagi ei tahtnud hakata.

«Kas ikka lähed või?» tõstis ta pea ja küsis, kui kuulis ukselinki kõlksatavat. «Oh, lapseke, mul on sinu pärast küll hirm... aeg on täis... süda valutab...»

«Kas mul endal ei valuta, aga mis sa hing ometi tahad teha... Jätakski minemata, jõuakski Hendriku torisemise ära kannatada, aga kes meie odraraasukese läbi laseb, kui ma nüüd ei lähe?... Ei ole midagi, memm, vahest täna kannatab veel...»

«Jumal küll... hoia sa ikka ennast, lapseke...»

«Hea küll, memm, hea küll, ära nüüd sellepärast... Pane põrsale kaks umbpeotäit jahu peale, söök on muidu valmis,» lohutas Leida vanaema juba läve tagant.

Suvest saadik olid nad jäänud kahekesi, vanaema Liisa ja ta pojapoja Reinu noorik Leida. Rein, nagu ta kinni viidi, nii ta jäi. Ei kuulnud temast keegi enam kõige vähematki. Räägiti, nagu oleksid sakslased ta maha lasknud, räägiti, et omakaitsemehed, räägiti, et viidud ära linna ja sealt veel kuhugi edasi, kõneldi sedagi, nagu oleks Rein põgenema pääsenud, aga selget aru nemad, kaks naist, kätte ei saanud. Rukkikülvi ajal oli Leida küll käinud linnas kuulamas, tuli aga sealt tagasi niisama targalt kui oli läinud.

«Maha oleks ta kuradi pidanud tõmbama siinsamas,» hooplesid valla valgelindimehed. Seda siis ainult võis arvata, et Rein, kui ta enam elus ei pidanud olema, oli otsa saanud kuskil kaugemal.

Rein, see oli vanaemal viimane. Ainuke lastest ja lastelastest, kes oli talle jäänud, kuigi ta ise oli sünnitanud viis poega. Ei olnud elus õnne Luukaste popsisuguvõsa meesperel. Kas oli see jumala poolt peale pandud karistus mõne suure süü eest, mis sündinud kolm või neli inimpõlve tagasi? Või karistati naise selle eest, et nad polnud küllalt usinad oma mehi ja poegi tagasi hoidma kurja maailma ohtlikest võitlustest? Suurema osa oma elust oli Liisa elanud üksi, mehe toeta. Suurema osa oma elust oli Liisa kasvatanud lapsi — enne poega, siis pojapoega. Aga nagu oli mässaja olnud ta mees, nii oli saanud mässaja ta pojast ja nüüd pojapojastki . . .

Liisa oli kolmekümneviie-aastane, kui ta mees oma õigusenõudmise eest maha lasti. Liisa oli siis noor ja kogemusteta, ei ta mõistnud meest keelata heitmast nende kilda, kes ütlesid, et nad toovad rahvale parema elu, annavad maad. Kas, Liisa ei teadnud, kui raske neil oli, hulga pisi-keste lastega, igaveses kolimises mööda moonamajasid ja popsihütte, ühest kohast teise, lootuses leida paremat, loo-

tuses, mis kunagi ei läinud täide... Kuidas ta saigi siis meest keelata? Ja siis läks nii, nagu läks. «Need hirmsad asjad aga olgu teile õpetuseks ja äratuseks, et inimene ei pea mitte käima kurja maailma patu teede peal ega panema vastu oma jumalast seatud ülematele,» meenuvad Liisale sõnad kirikukantslist, pühapäeval pärast verist kohut...

Oli raske moonakanaise elu, mis rääkida siis moonakast mahajäänud lesknaise põlvest. Tappis samal talvel kurguhaigus neli tema viiest pojast, üksteise järele vaevalt nädala jooksul kanti nad värvimata saelaudadest kirstukestest välja moonakamajast, kuhu Liisale oli mõisahärra armu poolest lubatud jääda jüripäevani, kuigi ta mees oli olnud mässaja.

Nagu imekombel jäi ellu üks. Ants-poeg, üheksa-aastane jäi ellu... milleks? Et tosin aastaid hiljem korrata oma isa saatust. Liisa oli noil aegadel ligi viiekümnene, pidi siis elukogemustelt olema tüki maad targem, aga nagu ta kolmeist aastat tagasi keelata ei mõistnud oma meest — paremat palka ja lapikest maad, mida mehed mõisast nõudma läksid, oli ju nii hädasti vaja — nõnda ta nüüd ei suutnud keelata oma poega. Oligi ju kõik jälle kuidagi teisiti. Suur sõda oli. Kui see algas, ei olnud Ants veel ealine, aga paar aastat kadusid nobedasti ja siis pidi Antski minema kodunt keisri käsul. Kui ta tagasi tuli, sõjamehe riideis ja püss üle õla, siis, räägiti, oli keiser ametist lahti tehtud, ei pidanud keisrit enam olemagi... nüüd pidid kaduma mõisnikudki, nüüd pidid kõik saama maad. «Nüüd on asjaga tõsi taga, nüüd me endaga enam mängida ei lase, küll näed, ema!» Need olid Antsu sõnad. Liisa süda värises, aga nähes oma poega nii noorena ja rõõmsana, jättis ta oma südamevalu enese teada. Ei läinud see maa-saamine küll nii ruttu, suvi kulus Liisal endiselt talutöös,

Antsu aga ei olnud kuigi palju näha kodumail... «Jookseb sul ringi see Ants,» sõnas mitmel korral Liisale Jüri, Antsust kümnekond aastat vanem sulane sealsamas Rael, kuhu Liisa tegi oma päevi majahüti ja kartulimaa eest. «Jookseb ta sul ringi, seni kui saab kuuli. Oodaku ikka ära, kui tuleb maajagamine, saab temagi. Ärgu tükkigu tahtma enneaegu. Kui palju sinu vanamees viiendal aastal sai? Ega nüüd ka veel ei tea, kuidas see asi jääb.»

Kui Liisa sellest pojale jutustas, sai too päris pahaseks. «Vaata, niisuguste pärast meie asi edasi ei lähe! Kui kõik nii mõtleksid, siis me ei saaks kunagi midagi! Ei, ema, minul oleks pärast häbi midagi tahta, kui magan kodus ja hoian oma nahka, sel ajal kui seltsimehed võitlevad.»

See oli segane aeg. Ei mäletanud Liisa vanainimese-pea enam ammugi kõiki tolle aja sündmusi ilusasti rida mööda... Valitsused tulid ja läksid, vallamajas olid kord ühed mehed, kord teised... Aga kui siis ükskord öeldi, et nüüd on jälle tulnud päris ja jäädav valitsus ja et sõda on igal pool lõppenud, siis ei olnud Liisal enam poeg-Antsu, rõõmsat ja julget. Lahingute tuli oli Antsu säästnud, halasamatatu klassikohus oli saatnud ta seotuna püssiraudade ette, nagu tuhandeid teisi enne ja pärast teda. Rae talu Vati popsihütis aga sünnitas Antsu mõrsja Juuli, nooruke nagu Antski, poja. Sünnitas poja ja suri ise nädala pärast.

Rael peksti reht. Suur garnituur, peremehe enda oma, undas keset õue. Viljakoormaid veeres talu laiadelt nurmedelt õuele juba teist päeva. Talgulised ja muidu töörahvas, oma kakskümmend viis inimest, oli kibedasti ametis, et hakkama saada veoga, põhu eestvõtmisega, aganate kandmisega, kottide koormale tõstmisega, terade aita puistamisega. Peremees Hendrik jooksis nobedasti ringi, käis

põhuküünis vaatamas, kuidas ära mahub, aidas salvelaudu seadmas. Palju, palju ilusat vilja tõi sügis koju.

Naabriperemehega, kes seisis kottide juures, kõlbas ajada sõna juttu, kui oli natuke mahti hinge tagasi tõmata.

«Ei saa ju muidu, pead ikka ise igal pool ees ja taga olema.»

«Kus sa sellega, ei tule midagi välja, kui lased niisama...» Nad olid mõlemad põlise olemisega oma taludes, Rae Hendrik ja tema naabrimees. «Kõvad mehed, põllumehed ja töömehed,» kinnitasid nad ikka jälle teineteisele.

«Oli ikka hea, et sai teine enne sõda ära ostetud. Maksis küll oma pool miljonit, aga on hoopis teine asi, kui sul riist omast käest võtta; sinu asi, kunas sa peksad...»

«Ja raha oleks muidu niikuinii sõnnikuks läinud...»

Üks kottidest masinaotsa all oli jälle täis saamas. Mehed kummardusid selle kohale, sillitasid, lasksid läbi pihu joosta kuldseil nisuivadel, vaatasid teineteisele otsa. Hendrik kõrtsis kotisuu oma kõvade sõrmede vahele, teine mees sidus nõõri kinni. Peonaha võtab kibedaks, kui neid siin päevaläbi kinni kisud... Ütle, palju arvad veel saavat?»

Hendrik heitis pilgu kõrreväljale, mille kaugemas otsas, rohkem kui pool kilomeetrit talust eemal oli koormategemise järg. «Mis sa nüüd mõistad ütelda, eilsega kokku tuleb oma paarsada viiskümmend kotti ära... Ega ei maksa sellest ülearu palju küla peal kõnelda, saad ju isegi aru, eks ma homme loe jälle sinu kotte...»

«Mis sa siis mõtled!»

«Aeg ei ole ju niisugune. Ega need uued mehedki... Tahavad nemad ka, muudkui anna... Aga noh, on nad nii head-halvad kui nad on, et nad meid neist me oma sulii-

dest ja varastest lahti päätsid, selle eest pead ikka ütleva aitäh, kui tahad aus inimene olla...»

«Einhoh, kui sa ikka mõtled, eluaeg on ta olnud igavene sant, kopikat raha taskus ei ole, ja nüüd... ole lahke! Ajavad su kõige paremast maast tükid ära, mis meeldivad, ja sina ära tee suudki lahti! Noh, ma ütlesin kohe, et ega see nii ei jää!... Kuule, mis sa nende Ljukase naistega mõtled teha? On ka täid krae vahel...»

«Mis ma mõtlen? Siga ma ei taha olla. Elagu. Tehku mõni päev rohkem. Leida on noor inimene, vanast Liisast pole enam asja, aga eks ta kodu järele ikka vaata... Leidal ju laps tulemas... Elagu. Aga mis minu oma, on minu oma. Kas Rein ei olnud kevadel suureline? Ei ole midagi, sai oma palga. Haris tüki minu maad kah ja asi tahe. Ma ütlesin talle kevadel, kui ta seemnele järele tuli: vii aga vii, aga vaata, et sa külvi ära ei narri, ega ei tea, kes sügisel kokku paneb... viimati tuleb see töö veel minul endal ära teha. Nii ta tuligi!»

Paar sammu Hendrikust ja ta naabrimehest eemal seisis Leida, reha käes. Nobedasti tõmbas ta masina alt aganaid suurele takusele kanderiidele. Pidi olema kärmas, et ei ummistuks masinaalune — aganikku aga oli iga seljatäiega käia pikk tee üle suure talu laia õue. Leida oli väsimusest nõrkemas. Aga ta pani vapralt vastu tööle, milles ta polnud harjumatu, mida ta oli lapsest saadik teinud. Ühetooniline töö ainult kiusas mõtlema mõtteid sel ajal, kui ihuliikmed ennast masinlikult pingutasid.

Kui õnnelik oli olnud nende kevad Reinuga! Jumal hoidku, nad ei olnud ju vajanud teab mida — see kümme hektaari maad, tōsi küll, head põllumaad, kus vili kasvas. Kas Raele ei jäänud veel tervelt kolmkümmend, seda kõige paremat, kodu ja õueaia ümbrust? Millise rõõmuga olid nad vaada-

nud orase tärkamist, mis pidi kasvama kuldseks viljaks, lõhnavaks leivaks ka nende lauale! Millist õnne oli ta tundnud, kui esmakordselt tajus endas liigutavat uut elu. Kui julge, kui kindel, kui hea oli olnud kõik! Ja ometi oli see möödunud nagu lühike unenägu.

Seljatäis oli jälle valmis. Leida upitas selle endale vaevu selga ja läks oma kahekordse koormaga üle muru aganiku poole. Pilk talutava raskusest maas, nägi ta silmle kippuva pearäti serva alt siiski, et juba tehti koormaid just seal, pika põllu teises otsas, kuhu kevadel olid külvanud tema ja Rein. Oh, ta teadis sellest juba, et nii on uus seadus, et peremees saab saagi endale, Hendrik oli ka ise ütelnud, et ta ei mõtlegi jätta teistele seda, mis tema oma on, aga sellegipärast, üks oli teada midagi, teine oma silmaga näha — valu nagu noapistest lõi Leidale südamesse. See valu valandas jälle mälestustetulva, kujutelmad õnnest, mis oli nii käes, mida oleks tahtnud nii hoida, aga mis kadus käest, mida ei jõudnud hoida.

Valge hobune oli vist esimene, kes sai koorma sealt. Nüüd seisis see valge just masina ees ja poiss koorma otsas hakkas andma üles esimesi hangutäisi. Masin oli koormavahetusel jooksnud mõne silmapilgu tühjalt, nüüd rapsatas trummel uuesti, undamisehää! muutus pisut madalamaks. Ja nüüd siis rabisesid Rae peremehe uutesse kõvadesse viljakottidesse, millele omanikumärgiks oli sisse kootud kaks sinist triipu, kuldse vihmana terad tema, Leida viljast, leivast, mis oleks pidanud kuuluma temale ja ta lapsele. Ei, Leida võis kõigest aru saada, aga et see, mida ta nägi, oli mitte üksi tõelus, vaid pidi olema ka õigus, see ei mahtunud ta pähe, ei. Ta pidi suruma hambad risti, et mitte suure häälega kisendada hakata. Õigus? Õigus? Kus oli õigus? Õiguse nimel oli tapetud Reinu vanaisa Jaak, õiguse nimel

oli hukkunud Reinu isa Ants, õiguse nimel oli viidud Rein. Kas see pidi olema õigus? Leida teadis nüüd paremini kui seda oli osanud seletada Rein, kuidas oli lugu selle õigusega. Ta ei tarvitsenud seda osata sõnastada, ta tundis seda kogu oma kehaga, et õigus ei olnudki muud kui risti vastu-pidine sellele, mis sündis praegu. Õigus oli olnud neil, kes tulid ja lõid sihitikud Rae Hendriku nurme: siitsaadik sulle. See oli õigus, mille eest oli kolm põlve oma elu ohvriks toonud.

Leida tõstis korraks pea, kohendas rätikut, ja samal hetkel puutusid kokku tema ja peremehe pilgud. Kas oli Leida pilgus nii palju põlgust või viha, kas Hendrik häbenes või tundis ta endas mingit seletamatut hirmu, aga ta lõi pilgu maha. Midagi imelikku näis temas sel hetkel liigutavat. Ta astus sammu Leida poole ja ütles:

«Ma annan mahategemise ja kokkupanemise eest ikka sulle kah. Ühe koti vähemalt. Ega sul ei ole õigust midagi nõuda, aga ma ei taha siga olla. Oled ikka vaeva näinud ja...»

Leida vaikis. Kuidas ta oleks tahtnud praegu paisata Hendrikule näkku tõe. Põletavate sõnadega rünnata, hävitada, põrmuks teha. Aga samal hetkel ta tundis endas esmakordselt valu, mida ta varem polnud kogunud, millest ta aga kohe teadis, mida see tähendas. Ja siis ta teadis, et ta ei tohi. Et ta ei tohi mõtelda ainult endale, et ta peab mõtlema sellele teisele, kes oli ootamas pääsu ellu. Leida vaikis.

«Ma annan hobuse, kui su odrad läbi laseme, võid ühes ära viia.»

Leida toetas end rehavarrele. Valuilme tõusis talle näkku.

«Ma ei jõua enam. Ma pean minema koju. Mu tervis ei kannata õhtuni.»

*

Järgmisel hommikul oli Vati väikeses tares kahe nais-
hinge kõrval õhku hingamas, õhku, mida ses hurtsikus pol-
nud palju, kuid mis — ainsa asjana maailmas — oli
maksuta, pisike, õnnelikult maailma saabunud poiss. Mis
oli, mis on hoidnud ülal neid, raske tööga koormatud naisi,
et kõige uskumatumais raskusis, kõige viletsamais väliseis-
tingimuses saadi siiski täita oma emakohustust? Oli hommik
ja väike suu haaras agarasti kinni oma esimesest toidust,
inimene alustas oma esimest toidukorda.

Noor ema aga lamas väsinuna oma asemel. Ta oli maga-
nud. Nüüd, ärkvel, silmitsedes vastsündinut, kelle soojust
ta tundis oma ihuga, ta tuletas meelde oma eilset päeva.
Vanaema kõndis tares ringi, peatus Leida aseme juures ja
ütles:

«Rae Hendrik ei olegi nii halva südamega. Näe, eile tõid
ikka ära meie odrakesed ja kott nisu oli ka vankril, et noh,
jumal on õnnistanud ja teie seal ka ikka vaeva näinud...»

«Vanaema...» alustas Leida. Ta tahtis vastu vaielda,
ta tahtis ütelda, kuidas selle armu poolest antuga midagi
heaks ei tehta, ta oleks tahtnud ütelda nüüd kõike seda,
mida ta eile Hendrikule ütelda ei julgenud, ütelda ei tohti-
nud. Aga ta oli alles nii nõrk, et vaevalt kuulis oma häält.
Ja sellepärast ta ütles suure pingutusega ainult:

«...anna mulle juua.»

Ja kui ta oli asemele tagasi vajunud ja kosununa joodud
veest ennast paremini tundis, kui ta tundis endas uut
jõudu, — imelik, see jõud oleks nagu tulnud selle väikese
põse soojast puudutusest, kes lamas ta kõrval, siis ta mõt-
les:

«Peaksin ma elama. Ja miks ma ei peaks, mul pole ju
midagi viga. Võib-olla ei näe ma Reinu. Aga mul on ta
poeq... Reinu ei ole vist enam, nagu pole ta isa ega ole ta

vanaisa. Aga on pojapoeg. Las ta kasvab... Vanaema on vanaks jäänud ja elu on ta pehmeks teinud... minu poeg, Reinu poeg, kasvab, saab tugevaks, kõvaks nagu ta isa ja vanaisa. Kui pajukännul kõik võrsed maha niita, ta ajab ometi uusi... Ei jäta nad võitlust, need meie mehed... ega või olla, et see läheks igavesti tühja...»

Aga tema kõrval puhkas poeg, kes praegu teadis veel vähem kui ta ema, et võitlused, milles olid langenud tema isa ja vanaisad, olid juba lõpule jõudmas, et tema oli juba üks neist, kellele pidi saama õnn osaks elada paremas, inimväärsemas maailmas.

1945.

Õigus õigele elule

1

«Tütreste, kallis tütreke, mul on nii valus surra, et sa veel nii noor oled, et ma sind enam aidata ja õpetada ei saa... Pea minu sõnu meeles. Kui hakkad mehele minema, ära vaata rikkusele ega uhkusele, mine sellele, kellele süda käsib minna.»

Nii kõneles surivoodil Madise talu perenaine Hilda, noor inimene alles, veel mitte täis neljakümnene, oma tütrele, seitsmeteistkümne-aastasele Eerikale. Eerika nuttis, mõte sellest, et ta ema sureb, oli nii kohutav, ta ei suutnud seda uskuda, aga ta ei saanud unustada ka seda, et arst viimati oli ütelnud, et pole mingit lootust enam, et opereerimist korrata tähendaks ainult surma lõikuselaua.

Eerika ema oli olnud verivaene tüdruk, kes ei suutnud vastu panna oma vanemate soovile ega ka ise ära ütelda rikkale vanapoisile, kellele oli tulnud pähe võtta endale ilus noor naine. Aga kui nende esimene laps oli olnud tüdruk ja paari aasta jooksul uusi ei järgnenud, siis oli ka Madise Jaani armastus otsas ja Hilda muutus jällegi taluteenijaks, selle vahega ainult, et talle polnud vaja palka maksta ja ta ei saanud oma peremeest ning käskijat vahetada. Ei olnud isal erilist armastust ka oma tütre vastu. Okas oli südames,

— kas ei võinud laps olla poiss! Oleks olnud nimekandja, kellele pärandada talu, see Madise Jaani taoliste meeste ebajumal. Aastad siiski harjutasid paratamatusega ja mõt-tega, et tüdruk tuleb panna Madise talu väärivale mehele. Säärasele, kes mõistis lugu pidada rikkusest ja kellel ka endal midagi oli.

Kas ei passinud selleks ta naabrimees Ruudolf, mõnda aastat juba peremees pärast isa surma? Aga siis pidi rut-tama, sest sääraseid poisse oli vähe. Natuke nagu muret tegi Jaanile, et Ruudolf ei olnud just kõige noorem, aga ta tuletas ruttu meelde, kuidas ta ise ka juba tublisti üle nelja-kümne oli, kui naisevõtmise-tükiga hakkama sai...

Mis aitas see, et Alatare Rein ja ta elukaaslane Roosi olid abiellunud selgest armastusest? Poiss ja tüdruk ühes talus teenimas, nad heitsid ühte ja läksid paari ja — perekonna-inimesel on ikkagi mingit pesapaika vaja — asusid Madise Jaani krundil asuvale popsikohale. Sellega oli Rein siis kin-nistunud ühtlasi põliseks sulaseks Madise Jaanile, naine suvel niisama abiks, kunas aga vaja oli.

Armastus oli kaks noort inimest kokku viinud ja armas-tusest piisas aastate jooksul seitsmeks lapseks. Aga leiba seitsmele lapsele jätkus vaevalt, seda pidid nad hakkama vaatama endile ise, niipea kui vähegi kaela kandma hak-kasid.

Nende esimese poja nimeks sai Andres. Oli tark ja terane poiss, lühikestel talvedel külakoolis esimene igas asjas. Aga kes võis mõtelda koolitamise peale? Sel ajal, millal Andres neli koolitalve läbi sai, oli Reinu peres kuus lapsesuud söömas. Andres oleks tislormeistri juurde õppima tahtnud, aga ei küündinud jõud sellenigi. Mitu aastat oleks tulnud oodata, enne kui midagi oleks teenima hakanud. Meistrile oleks alguses tulnud õpetamise eest peale maksta.

Karjasepalk aga, oli ta nii väike kui oli, tõi perele siiski talveks moonalisa. Ja paari aasta pärast võis Andres teha juba tööpoisi kaupa. Madise talu vajas temagi tööjõudu. Varsti kündis ta koos isaga Madise Jaani pikkadel põldudel, kaevas kraave, aitas uue lauda ehitamise juures.

Rein ja Andres olid ladunud kümneid tuhandeid turba-pätse soost, mis läksid talvel loomadele alla ja kevadel laudast välja rammuks põldudele. Rein ja Andres olid lõiganud sadu meetreid kraave, puhastanud paju- ja kasevõsa Madise sooheinamaadel.

Madise Jaan aga kõneles oma sõpradele:

«Mina. Mina tegin kümme hektaari kultuurheinamaad. Metsapadrikust tegin viis hektaari uut põldu. Tule teinekord vaatama, missuguse karjalauda ma mineval aastal ehitasin.»

«Kange töömees oled,» kiitsid tema seisusekaaslased, niisamasugused suurte talude peremehed.

*

Armastus. See terve, suur tundmus, millele noortel inimestel on püha õigus, — kui sagedasti madaldas seda üllast tundmust noil ajal talu, pangaarve, kivimaja linnas!

Suure talu krunt oli nagu mingi muinasjutumaa lastele, kus võis imesid läbi elada, metsas marjul olles või jõe ääres õngitsedes. Metsa võis isegi eksida ja hirmul olla, et koduteed ei leia. See oli nii põnev. See oli siis, kui Andres ei käinud veel karjas ega Eerika koolis. Eerika ema ei keelanud tütart Andresega mängimast, isa tegi tüdrukuga vähe tege- mist, ei tundnud sel ajal tütre vastu vähimatki huvi.

Suuremaks saades hakkasid nad teineteist pisut võõris- tama. Aga kui Andres esimest aastat «mehe eest väljas»

oli, küsis ta kord Eerikalt, kas ta ei annaks temale oma raamatuid.

«Missuguseid?»

«Ikka neid, millest sa koolis õpid. Vanu, millest sa juba ära õppinud oled.»

«Mis sa nendega teed? Ma võin sulle juturaamatuid anda.»

Andresel ei olnud ka juturaamatute vastu midagi. Aga suurema huviga luges ta Eerika vanu õpikuid, tuletas meelde, mida ta ise koolis õppinud.

Andres luges Eerika õpikuid ja ta mõtted pöördusid Eerikale endale. Eerika aga märkas, et Andrese jutt, ajas ta seda kellega tahes, oli arukam ja tõsisem tavaliste külapoiste omast.

Aasta pärast ema surma lõpetas Eerika kooli. Ja varsti, kui ta oli koju jõudnud, võttis Madise Jaan oma tütrega ette järgmise kõneluse:

«Kuule, Eerika, kas sa ei mõtle ka, et sul oleks nüüd vaja mehele minna?»

Eerika tegi kohkunud näo.

«Ega ma tea, oled ehk linnas mõne peigmehe valmis vaadanud. Eks meil räägita neist linna koolitüdrukutest igasugust, ema sul ka õpetamas pole. Kuidas on?»

Eerika ei mõistnud midagi vastata, vaatas aga isale otsa tõsiselt ning pahaselt.

Madise Jaani peast välgatas läbi mõte: kui ma nüüd kohe räägin Ruudolfist, aga äkki on tüdrukul linnas veel mõni suurem võimalus? Mõni arst või advokaat, ränkade rahadega mees? Ometi sai ta taluperemehe-süda kohe võitu sellest mõttest ja ta hakkas kujutlema Eerikat ja Ruudolfit siin Madisel majandavat, kaks krunti kokku laskvat, maad lisaks ostvat. Võimalusi selleks oli olemas: kõrval paar

väiksemat talu oli pankroti lävel, need võis kergesti kätte saada, kui nad Ruudolfiga oma rahad kokku löövad. Sellest kujutlusest läks ta nii põlema, et ütleski julgesti välja:

«Mis sa arvad Mihkli Ruudolfist?»

«Kas sa hulluks oled läinud?! Vabanda, isa, et ma seda pidin ütleva.»

«Mis siin siis sinu arvates nii imelikku oleks? Piirimees, teada inimene...»

«Teada inimene! Kas sina siis ei tea, mis külas kõnelakse? Iga nägus noor teenija läheb Mihkliilt lapsega minema...»

«Rahva lori. Mine sa neid rääkijaid tea, kes ja kellega. Rikka mehe peale tüdrukud kärmed kaebama. Kohus ei ole midagi kindlaks teinud. Aga Ruudolf on tubli põllumees, oskab talu pidada.»

Jaanile meenub üks kevadine hommik linnas. Ruudolf oli siis alles paarikümneaastane. See oli noil esimesil aastail pärast Esimest Maailmasõda. Ta küsis Ruudolfilt, et mis tema ka linnas. «Mina või? Tulin vaatama, palju neid linnapääljaseid rentslis juba pikali on. Vanamees tahtis paar kotti leivajahu turule saata, siis teab, kas maksab tuua. Egas nende käest enne õiget hinda saa, kui nälg ikka kohe kõvasti näpistab...» Ruudolf naerab ise oma nalja, Jaan naerab samuti, nad on kanged mehed, rikkad ja targad. Nii saab talu pidada, kui sul ikka nuppu peas on...

Aga Eerika ütleb:

«Eluilmaski ei lase ma endale sel moel meest kaela määrida. Sa oled mu isa, aga ma ei taha enam seda sõna oma suust välja ütelda, kui sa niisugust juttu ajad. Mina Ruudolfile?!»

«Kuule, tüdruk, ma pidin sulle ütleva, mida mina olen tähele pannud. Sa vahid seda meie Andrest. Aga usu, mis

mina ütlen: sellest sul nüüd küll midagi välja ei tule! Maa-
kera peal mitte!»

Eerika kahvatas.

«Mis sa ajad, isa, mina ei vahi kedagi. Ma olen 'veel
liiga noor, et mehele kippuda.»

«Ei tea midagi. Noored tüdrukud need mehele kipuvad
just ongi. Sinu ema oli kaheksateistkümne-aastane, kui
mina ta kadunukese võtsin.»

Eerikale meenusid ema surivoodil öeldud sõnad, ta puhkes
nutma ja jooksis toast välja.

«Kas näed nüüd tüdrukut! Just nagu kadunud Hilda.
Kohe pill lahti. Noh...» Ähvarduse pomises Madise Jaan
endale habemesse.

Õhtu eel seisis Eerika toalävel ja vaatas üksisilmi, kui-
das Andres hobuseid niiduki eest lahti rakendas, neid kaevu
juures jootmas käis, siis nad talli laskis, suured sületäied
ristikut ette viis. Ta seadis ennast minema mööda teerada,
mida mööda Andres talle vastu tuli. Ta jäi sammu kaugusel
Andresest seisma. Andres seisatas samuti. Nad vaikisid
pilgu aega. Siis ütles Eerika ainult:

«Küll ma tahaksin, et meil ei oleks seda talu, seda suurt
ja rikast Madiset.»

Ja enne kui Andres midagi vastata sai, või õigemini vas-
tata mõistis, jooksis tüdruk minema.

2

Pikk kevadeõhtune eha näib, nagu ei tahakski kustuda.
Ei ole mitte üksnes valge, vaid esimesi õhtuid on ka juba
soojem, ja Eerika ütleb Andresele, et ta olevat eile kuulnud
juba ööbikut.

«Tõesti või?» lausub Andres. Ja naeratab.

Siis ütleb Eerika:

«Andres, kas sa tead, kuidas ma sind armastan, kas sa tead, kuidas ma sind ootasin!»

Kuus aastat on möödunud sellest päevast, mil Eerika Andre sele ütles oma mõtted Madise talu kohta. Ja missugused kuus aastat!

«Andres, ära ole nii tõsine, juba jälle. Naerata natuke. Sa ei tea, kui ilus sa oled, kui sa naeratad.»

Ja Andres naerataski.

«Eerika, sinu ema oli vaene tüdruk ja läks rikkale vana- poisile. Tema elu ei olnud õnnelik. Minu ema oli vaene tüd- ruk ja läks vaesele noorele poisile, nagu ta ise. Kas nende elu oli õnnelik? Ei olnud ka. Seitse last alalõpmata poolnäl- jas, seitsmeaastasest peale karjusteks taludes, kaitse ja ema- hooleta, kõikidele lüüa-lükata, haridust ei mingisugust. Ei ole arsti, ei ole hoolitsust, ei saagi olla hoolitsust ses kitsu- ses ja mustuses, milles tuli elada. Aga näe, meil on õigus elada oma elu nii, nagu elu elamist väärt on, meil on õigus õigeks eluks. Me armastame teineteist ja me pole nende neetud talude kammitas ega ahista meid lootusetu võitlus igapäevase leiva pärast.»

«Ruudolf kadus juba aegsasti,» kõneleb Eerika. «Andis kõva käsu, et isa pidi tingimata eest ära minema, kui rinne siia jõuab. Peetakse kinni kas või kümme kilomeetrit Tallin- nast. Eks siis isa teinud ka paar päeva enne Punaarmee tulekut kaks koormat vilja ja muu söögikraamiga ja rakendas hobused ette ning käsutas mu kaasa. Aga ma tuln metsa- vahel vankrilt maha ja otsisin üles, kus inimesi oli. Käsk oli rinde eest ära minna. Suurem jagu inimesi täitis aga saks- laste käsku nii, et rakendas hobused kraamikoorma ette ja sõitis paar kilomeetrit suurteed ning siis keerasid metsa. Ja

kui kõik see tuli ja lahing möödas oli, siis tulime koju vilja kokku panema. Aga minu isa läks. Pidigi minema. Ma ei julge mõteldagi, mis nad koos Ruudolfiga tegid siin meie vallas. Suurelt jaolt Ruudolfi süü, et sakslaste poolt meie inimesi tapeti ja ära viidi.»

«Ma õppisin palju sõjas,» ütleb Andres. «Tead sa seda meie kooliõpetajat, sa ju küll tema juures koolis ei käinud?»

«Viidi ära, oli kuulda, et tapetud.»

«Tema ka! . . .»

Nüüd kõneleb jälle Eerika:

«Isaga ja Ruudolfiga oli mul küll hirmus. Ruudolf teenis teab mis politseis. Ta ei olnud palju kodus. Aga isa tahtis mind lausa vägisi tema kätte anda. Et neil jälle talud käes. Ma olin ühe suve kodunt ära. Jõudsin ikka vastu panna.»

«Palju häid sõpru kaotasin ma lahinguis,» ütleb Andres. «Kibe ja kurb oli iga kaotus. Kuid iga kaotuse järel tundsin, nagu oleks endagi elu hind väiksem, et hea meelega annad ta, kui on vaja. Tead, kui oled valvepostil väljas ja su ees võib iga silmapilk vaenlane näha olla, ja kuulatad ning vahid teraselt oma lõiku; või kui jooksed rünnakule, automaat käes, ja kuulid, neid ei pane tähele, aga vastikud miiniplahvatused ja vihisevad killud, siis ei mõtle, et see on käsk ainult, et pead minema, siis tunned niisugust ägedat viha selle vaenlase vastu, kes on sinult nii palju võtnud, häid sõpru, võib-olla omakseid . . . Ma ju ei teadnud, mis võis saada mu isast ja emast ja mis võis saada sinustki.»

«Aga nüüd on kõik hästi.»

«Nüüd on kõik . . . hästi . . . Eerika?»

«Mis?»

«Eerika, kas sa mõistad, kui imelik on sinu saatus ja misugused õnnelapsed me õieti oleme? Selles murrangu tormis ja tules oleks võinud peaaegu kihla vedada, et sina oleksid

pidanud hukkuma. Sa oled ju pärit sellest teisest, hukkunud maailmast, mis kunagi enam ei tõuse. Nagu mingi ime läbi ei tundnud sa ennast hästi selle maailma kitsastes piirides. Ja see sai sinu õnneks. See on ka minu õnn, sest ma armastan sind, Eerika. Näed sa, Ruudolf hukkus, su isa hukkus. Sul ei ole Ruudolfist midagi . . .»

«Ma vihkasin teda.»

«Aga oma isa sa ei võinud vihata. Ta oli ikkagi sinu isa.»

«Ta oli minu isa, jah. Oli. Aga mina olin temale asi, tükk varandust, niisama nagu karjalaut või tükk kultuurheina-maad . . . Andres?»

«Jah, Eerika.»

«Mu ema ütles mulle, kui ta suri, hoidku ma selle poole, kelle poole käsib hoida süda.»

Vaike, tubli tüdruk

Peaaegu lõpetatud keskkool, paar aastat vanematel abiks (ja vanematel kaelas) maal, väikeses renditalus, paar kuud nälgimist linnas, paar asjatult läbikulutatud kingi alandavil tööotsinguil... «Kerge» või «puhtama» töö jaoks võistlus liiga suur, vabrikuneiuks haridus tööandjate arvates liiga kõrge... «Minge mehele, mis te tööga jändate», ka niisugust nõu andis talle nii mõnigi ennast põhjatu targaks pidav asjamees, kelle otsustada oli, keda, kunas ja kui palju tööle võtta... Viimseks väljapääsuks paratamatu alistumine — majateenija koht. Eluloo algus, tuhandeile noortele vaestele tüdrukutele tuttav, omaenda kibedaist kogemustest tuttav!

Nagu väga kuri, ängistav unenägu meenuvad Vaike Toomele need umbsed, alandavad, väljavaadeteta päevad.

Nüüd... nüüd on Vaike Toom inimene. Inimene oma kindla ülesandega, oma tööga, mida ta püüab teha hästi. Püüab teha iga päevaga paremini. Muidugi, muresid on. Pole toidulaud rikas ja kingad on katki ja sukkadega on lugu paha. Aga Vaike ei nurise. Vaike teab ometi, et riigil ja rahval on seljataga sõda... Ja missugune sõda! Kelle peale olekski nuriseda? Kas hullunud vaenlase peale, kes

kolm aastat põletas, riisus ja tappis? See on saanud teenitud palga. Aga kuidas parandada sõja löödud haavad, see on alles enda teha.

Vaike mõtleb rohkem kui ta elus kunagi mõtelnud on. Miks ei lähe kõik nii kiiresti nagu tahaks? Miks otse nende eneste akende all seisab maja veel ikka endiselt varemeis, kuigi taastamist alustati seal juba paari kuu eest? Vaike Toom ei mõtle neid mõtteid mitte sellepärast, et nuriseda või koguni kahjurõõmu tunda. Ta mõtleb asja pärast, ta tunneb ennast kaasvastutavana selle eest, kui kiiresti jõutakse, ta küsib eneselt, kas ta ehk ise midagi tegemata ei ole jätnud, kuidas ta saaks teha rohkem, kuidas aidata; kas ei ole ka tema süüdi, et tellingud akna taga on inimestest jälle tühjad, et töömehed on kuskil mujal, teevad midagi muud, võib-olla parajasti ei tee üldse midagi...

Käitis, mille raamatupidamiseosakonnas Vaike Toom on arveametnikuks, töötleb puud. Palju autokoormaid laudu veereb iga päev tehase väravast sisse ja teisi koormaid valmis aknaraame ja uksi, aina aknaraame ja uksi läheb välja. Ja Vaikele ei ole teadmata, et ka puus seisab asi. Kui mõnel päeval lauakoormaid puudu jääb, siis on paari päeva pärast ka uksi-aknaid vähem ja küllap siis mõne maja juures oodataksegi asjata. Aga miks ei saanud lauvabrik laudu? Vaike Toom ei pääse oma arveraamatute juurest nägema, mis just lauatehases juhtus, kas ei jätkunud mehi masina juurde või puudusid omakorda palgid, mis mõni mugav mees metsast välja vedamata jättis. Aga üks on kindel, et Vaike Toome südame paneb iga niisugune asi valutama.

Kas olete näinud, kuidas kuus meest asuvad raske tala kallale, et seda üles tõsta ja paigale panna? Kas teil olnud juhust näha, kuidas mõnikord pingutusest hoolimata

jääb natuke puudu, käed löövad nõtkuma, palgiots ei ulatu sinna kuhu vaja, juba lendu tõstetud raskus tuleb tagasi maha panna, et nõu pidada ja uuesti jõudu katsuda? Kui olete midagi selletaolist näinud, kas teil on tekkinud tahtmine appi minna, liita oma lihaste jõud teiste omaga, katsuda, kas siis ei aita? Kui te olete kunagi säärast hinge liigutust tundnud ja seda praegu meenutate, siis olete õigel teel aru saama, kuidas mõtles Vaike, kui ta nägi, et siin oli natuke puudu ja seal ei läinud kõik täppi, et aruanded, mida tema ja ta ametiõed kokku klõbistasid, näitasid mõnelgi päeval mahajäämist plaanist. «Aga kas siis nii ometi tohib!» mõtles niisugustel kordadel Vaike. Ja tal oli tahtmine appi minna, midagi teha, kuidagi katsuda. Süda valutas.

Et tehase administratsioon vaevalise plaanitaitmise pärast muret pidi tundma, selles Vaike ei kahelnud. Aga et tema vastas, teisel pool lauda istuv Valve Kallas, samasugune noor tüdruk nagu tema, kes täitis samasuguseid töökäske ja arveid nagu Vaike, et Valve Kallasele see jumala ükskõik oli, kuidas tehas oma päevaülesande lõpetas, seda Vaike teadis kohe. Seda ta võis näha lihtsalt Valve näost! Ja sellepärast Vaike mitte ei saanud oma lähemast kaasteenijast endale head sõbratari. Vaike ei tahtnud inimeste vastu halb olla, ta lähenes igauhele usaldusega. Aga kui ta inimeses ei leidnud seda, mida ta otsis, kui ta oli pettumuse üle elanud, siis ta ennast lahkust teesklema ei saanud sundida. Ühel hommikul ütles ta Valvele:

«Ma lugesin lehest, et praegu on metsas kakskümmend tuhat raietöölist. Kakskümmend tuhat vabariigis. Kui igaüks pingutaks pool tihumeetrit päevas rohkem kui harilikult, siis teeks see välja materjali kahesaja paraja üheperekonna-elamu jaoks. Peavari kahesajale perekonnale. Üheainsa päevaga!»

Aga Valve naeris põlglikult ja ütles:

«Kas sul neist arvutustest veel küll ei saa, mida sa siin tegema pead, kõigi nende aruannete ja protsentidega, et veel kodus ka pead mässama!»

Mis teha, neil ei olnud ühiseid huvisid. Vaike mõtles häda-dest, nägi neid, vaatas raskustele silma, Valve virises ja nurises. Mis ime siis, et Vaike jäi Valve vastu jahedaks ja ükskõikseks, kuigi nad istusid teine teisel pool lauda.

Aga kui rumalalt, kui madalalt valesti oli seda tema käitumist mõistetud! Missuguse hoobi sai ta täna! Valve tuli tööle viimasena, ka raamatupidajaabi, ainukest meest nende toas polnud parajasti kohal. Ja siis oli «armsatel ligimes- tel» mahti kibekähku Vaikele edasi jutustada, mis Valve neile eile oli ütelnud:

«Vaike ei salli mind sellepärast, et ta on silma visanud Leesikule. Aga ta võib julge olla, sellest ei tule midagi välja.»

Raamatupidajaabi Vello Leesikut peeti aga Valve Kal- lase peigmeheks. Küllap hea õigusega.

«Kui madal, kui rumal!» mõtles Vaike ja ta ei teadnud enam isegi õieti, kumba ta sel hetkel tundis rohkem: kas oligi ta pahane Valvele, või oli tal Valvest lihtsalt hale. «Kui rumal,» kordas ta mõttes ja raputas pead ja ta õlad värahtasid.

Sest mis oli siis Vello Leesikus niisugust, mis Vaiket oleks võinud sundida tundma tema vastu ainult kõige tagasihoid- likumat sümpaatiatki? Selles mehes kehastus ju halastama- tus selguses just nimelt kõik see, mida Vaike oli südamest vihanud kõigi oma teadlikult elatud aastate jooksul. Naine pidi Leesiku arvates olema ja jääma ainult kodu jaoks, keetma mehele süüa ja nõeluma mehe sokke; või paremal juhul — kahjuks oli see küll võimalik ainult «vanadel headel

aegadel» — olema «armuline proua», kantseldama oma teenijat ja rahuldama mehe edevust. Neid oma veendumusi, mida nähtavasti tuli küll paraku pikapeale ümber kohendama hakata, Leesik muidugi avalikult ja sõnaselgelt ei kuulutanud. Kuid ega mehe olemus naisele, kes teda lähemalt näeb, tundmatuks jää.

Leesik tuli. Ta kandis kaenlas kaht arvutusmasinat, mida kontorisse ammu oli igatsetud.

«Ja-jah, käes on nad nüüd küll, aga kas teate ka, et omavahel rääkides, need masinad võivad kergesti mõne teist sooja koha pealt ära... tootvale tööle viia. Muidugi. Ilma masinateta saime tööst jagu, eks? Kas me siis ei saaks masinate varal ühe inimese kokku tõmmata?»

Leesik pidas vahet ja süütas suitsu.

Aga siis tegi ta ka kohe lahke naerunäo ja jätkas:

«Ärge kartke, tütarlapsed, suutsin... seal... juba selgeks teha — jääte kohale kõik.»

«Jumal tänatud,» lausus Valve Kallas. Tema oli ametnikest kõige noorem ja küllap mõtles, et koondamine oleks kõigepealt võinud tabada teda.

«Jah,» jätkas Leesik. «Mis nad aga seal töökojas tegema hakkavad, seda mina küll ei tea. Meie saime kaks arvutusmasinat, aga töökotta saadi täna kaks freespinkii juurde. Ja mehi pole kustki võtta. Täida siis plaanid! Noh, aga lõppude lõpuks on meie asi arvud ja kokkuvõtted ja meilt pole muud nõuda.»

Vello Leesik võttis paksu arveraamatu ette.

Vaike aga korjas laualt kimbukese töökäskusid kokku ja läks välja. Kohe mitte ei tahtnud praegu edasi kuulata seda juttu.

Ta läks paar sammu trepist alla ja oligi töökoja ukse taga. Vaikele valmistas alati mingit erilist heameelt ja äre-

vust läbida töökoja suurt avarat ruumi, kus teises otsas asus töökojajuhataja kontor. Ta armastas teha neid käike, kui oli pabereid tuua või viia. Talle meeldis see asjalik tõsidus ja otstarbekohasus, mis valitses siin surisevate saagide ja freespinkide juures. Siin oli see asi ise, see, mille pärast nemadki tüdrukud ülal kontoris oma numbraid kirjutasid ja arvasid liitsid ning korrutasid. Siit see tuli, need ehituste vajalikud osad, mida nii väga ja igal pool tarvis oli. Kiiresti käisid masinad, aga ah, peaksid nad veel kiiremini käima. Ja peaks neid saama rohkem. Nii mõtles Vaike, kui ta läks masinate vahele jäetud käiku mööda saali ühest otsast teise. Kui ta aga jõudis keskpaika, tasandas ta õige pisut sammu.

Siin töötas ühe freespingi juures Jaak Võsu. Tehase parim tööline, nagu tõendasid aruanded kontoris ja vabriku autahvel, mille esimesel kohal seisis muutumatult Võsu nimi juba teist kuud. Vaiket oleks nagu vägisi sunnitud silmitsema, kui metoodiliselt, mõõdetult see veidi kõhn, pikk noormees iga natukese aja järel tõstis vasakule varuks laotud lattide virnast ühe, ja hoidnud seda mõne hetke töölaual, mille jooksul tiirlev ketas lõikas maha, mis vaja, ja sisse, kuhu vaja, pani selle rahulikult, ent ometi hämmastava nobedusega paremale kõrvale.

«Kas mina ei võiks midagi niisamasugust teha?» küsis Vaike eneselt ja vaatles vargsi oma käsi. Ega nad nii nõrgad olnudki!

Vaike oli paberid lauale pannud, aga ei läinud kohe minema. Töökojajuhataja, prillidega, lüheldane, halli habemetüükaga ja palja pealaega mees, vaatas talle küsivalt otsa. Vaikel oli mõte küpseks saanud, ainult õiged sõnad ei tulnud otsapidi kätte. Viimaks ütles ta päris lihtsalt:

«Tahaksin üle tulla. Päris tööle.»

Töökojajuhataja kohmetus.

«Kas koht koondati ära või?»

«Ei. Aga ma usun, et se al saadakse ilma minuta hõlp-
sasti hakkama, siin aga on töökätest puudus.»

«Mida te aga oskate peale kirjutamise ja arvutamise?»

Vaike vaikis pilgu aega.

«Mitte midagi. Aga te ju õpetate?»

«Kas teie käed seda välja kannatavad?» Vana puutöö-
mees meenutas nähtavasti oma tiserisellipäevi aastat neli-
kümme tagasi, mil ta oli töötanud pikki aastaid talved ja
suved läbi puha käsitsi, puha kruupingi juures, puha vuhtsae
ja hõövliga. Aga see oli nii üheks hetkeks. Ta kõhatas ja
lausus pisut venitades, tee peal sõnu kaaludes:

«Meil ju masinate juures naisi seni ei tööta. Aga mujal
on küll juba. Vaja direktoriga rääkida, oleks meesterah-
vas, siis ei hakkaks kahtlema... Aga... Algate mõne liht-
sama asjaga. Ega see kerge ei ole. Te näete küll, et masin
teeb ja poleks nagu muud kui hoia aga puutükk paigal,
aga...» Vanamees tõmbas näo kipra, nii et kogu otsaesine,
silmade ümbrus ja põsedki läksid täis sügavaid risti-rästi
kurde. «Küll on selle masinagi juures seadmist ja sihti-
mist...»

«Aga kui ma väga tahan ja püüan...» ütles Vaike kau-
nis aralt.

«Ega ma ära ei ütle. Inimesi on vähe.»

Võib armuda elukutsesse samuti kui inimesesse. Ja mõle-
mad on head õnnestavad tundmused, kui armastuse ese on
väärt armastust, kui armastus on vastastikune. Puu näis
Vaike Toome armastavat. Nad tundsid nagu teineteist, nad
said sõpradeks, valge puhtalt lõhnav puu ja Vaike Toome
väikesed, kuid tugevad käed. Ei läinud kuigi palju viltu ega
praaki, kui Vaike hakkas juba omandama õigeid võtteid,

parajat sõrmeotsatunnet töötüki haaramiseks, masinale etteandmiseks. Ja ühel hommikul kolme nädala pärast seisis ta pingi juures valmis päris tööks endaks, nagu ta oli tahtnud.

Oma esimese tõelise tööpäeva lõuna ajal sööklas sattus ta enda arvates päris juhuslikult istuma kõrvuti eesrindlase Jaak Võsuga. Vaikne poiss oli see tehase parim tööline. Ta oli mõnikord õppimise ajal Vaike tööd silmitsenud, polnud aga sõnagi lausunud. Ka nüüd lauas istus ta vaikselt. Aga siis korraga ta ütles:

«Kolmkümmend protsenti lõunaks. Ma lugesin tükid ära. Õhtuks tuleb kuuskümmend protsenti normist. Esimese päeva kohta hea tulemus. Kahe nädala pärast ületate normi, kuu aja pärast annate poolteist normi. Kaugemale ei maksa esialgu ennustada. Aga alla pooleteise normi ei maksa teil seisma jääda.»

Vaike jäi mõttesse. Siin kõneles üks mees temaga kui omasugusega. Ta ei kõnelnud tema ilust ega vaimukusest, ta kõneles tema tööst, nende ühisest tööst, tööst, mida Vaike Toom tahtis hakata tegema võrdselt meestega. Ja need tunnustavad sõnad täitsid Vaike, tubli tüdruku südame õnne ja uhkuse üllalt erutava tundmusega.

Sild

1

Juba mõnda päeva kestis suur sula, igal pool tilkus ja ladises, oli udune ja niiske. Näis, et hakkab minema tõemeeli kevadele.

Talitee üle luha oli sõidetud auklikuks, heinakõrred ja sõnnik, mis siia talve jooksul olid pudenenud, tulid välja, jalased hakkasid kinni, vähegi suuremat koormat andis vedada.

Teed mööda tuligi hobune, kaks paksudest kasukatest tüsedat maamehekogu rees. Läkiläki kõrvad alla lastud, laiad kraed üles tõstetud sulailmast hoolimata — ära räägi, pika tee peal hakkab külm, sula nüüd või — ei paistnud kummagi näost rohkem kui silmad, nina ja habe. See, kes hoidis ohje, hirmutas vahetpidamata piitsaga hobust, millest aga loom ei paistnud suurt välja tegevat, teisel rippus kustunud piip hambus. Need olid Koke veski mölder Jakob Suits ja tema piirimees Jüri Pund, kes olid käinud vallamajas aru andmas — üks veski halva töö, teine täitmata metsaveo-kohustuse pärast. Nad olid tujust ära ja tusased mõlemad — mitte ei lasta elada, tee mis sa tahad! Ja kõige hullem näis olevat see, et polnud näha enam mingit lootusekiirt, et asjad ometi kord muutuksid. Ei, neil seal valla-

majas näis olevat iga päevaga aina julgem ütlemine ja ja kindlam käsi. Omavahel veel sai mõnikord südant kergendada, aga neile seal ära räägigi, ole aga vait ja täida käsku!

«Oodaku, kuradid,» sülgas Pund Jüri üle reeääre, kui mõttejärg oli jõudnud niikaugele, et ei saanud enam pidada. «Oodaku! Ega see ikka nii ei jää, kõnelgu mis nad tahavad!»

Suits Jakob võttis piibu suust, pööras pea naabri poole ja jäi nagu ootama, et see veel midagi ütleb. Aga kaugemale kui selle umbse vihapurskeni Pund Jüri mõtted järsku ei küündinud. Oodaku, kuradid — jah! Aga mida või keda, seda ei mõistnud Jüri enam mõtelda ega ütelda. Ja nõnda kuulis mölder Jakob Suits, et Jüri Punna väljapaisatud südametäiele ei järgnenud siiski muud kui ainult üksainus sügav ohe, mida ei saanud seletada teisiti kui nii: Läbi on meietaoliste elu, läbi on ilusad ajad... Läbi mis läbi!

«Kuhu sa siis nüüd mõtled lasta?» tõmbas mölder Punda kasukakäisest, kui hobune seisatas seal, kus teejälg hargnes kaheks, üks haru alla jõe, teine jõekallast mööda edasi.

«Kas siit enam usub minna? Tõmbuse koht siin silla all, pea ta siin õhukeseks ei uhu. Siin on ju iga kevad kõige enne lahti.»

Nad seisid silla juures, või õigemini selle juures, mis oli kunagi olnud sild. Poolteist aastat tagasi, nojah, sügisel sai aasta, olid lahingud üle käinud ka neist maist siin. Päris kõvad lahingud. Olgu, et jõgi polnudki kellegi jõgi, vaid nii paras suurema maa ojake, oli taganev sakslane siin just seda jõekest kasutades mitu päeva vastu pannud. Nii jäi selle ümbruskonna küladesse sõjajälgi maha vahest rohkemgi kui mõnele poole mujale. Põles maha talusid,

roorde metsa ja parajasti valminud viljaväljadesse sõideti sisse tankijälgi, laiu nagu värskeltrajatava maantee sihid, Suits Jakobi veskitamm sai kannatada ja ka sellesama sillakese siin põrutasid taganejad õhku. Kes teab, kui palju just siia seda lõhkeainet ära kuluski, aga tusedaist männipalkidest tugipuud ja talad seisid risti-rästi hunnikus, otsapidi jääs, teised otsad vastu taevast.

«Ah, mis seal ikka,» otsustas Pund, rabas ohjad pingule ja nähvas piitsaga hobusele, kes tõmbas kõrvad ligi pead ning tõrkus. «On ennemgi käidud. Asi nüüd!...»

«Kuule, Jüri, pea'nd pea! Sa näed, et hobune ka ei taha minna. Loom on mõnikord targem kui inimene...»

Jüri laskis ohjad longu ja sülitas veel korra:

«Siin on nüüd see nende taastamine! Taastavad, taastavad! Jutt käib ühtesoodu, et seal on taastatud nii palju ja teises kohas jälle naa palju, et muudkui täidetakse plaani ja ületatakse normi, aga kui ikka oma silmaga vaatad, siis näed, et ära ei ole tehtud mitte kui midagi. Ja mis ma sulle ütlen, Jakob, ei nendest saa tegijat saamagi. Siin ta on: nii nagu sõjast jäi, nii seisab. Hulk ilusaid laudu jäi terveks, oleks saanud paranduse peale pruukida. Nüüd on jõgi muist ära viinud, muist niisama laiali kantud, muist mädanenud ja ligunenud... Ei taha kõnelda ka mitte. Nõõ!» Ta oli enda vihaseks ja julgeks kõnelnud ning sundis hobuse küllalt järsust perva alla jõe.

«Kas näed! Kannab nagu ei midagi!» jõudis Jüri veel ütelda, kui regi sai poolest jõest üle. Aga nii kui ta need sõnad ütles, nii hobuse tagumised jalad vajusidki jääst läbi. «Kurat!» tuli nüüd Jürilt kähku ja harjunult. Hobune aga rapsas sammu edasi ja sellesama järsu rapsatusega vajutas jääst läbi ka esimesed jalad. Surmahirmus rabeles hobune kalda poole, jõudiski paar sammu edasi ja siis oli

ka regi jääaugus. Jürit-Jakobit pudenesid reest välja teine teisele poole.

Õnneks ei olnud jõgi sealt kohalt just sügav, hobuse selg ulatus veest välja, ja nii peremees Pund kui mölder Suits olid mõlemad pikad mehed. Väljarabelemisega oli küll tegemist nii rakkes hobusel kui rasketes kasukates meestel ja sõimu ning vandumist oli nii et aitas. Aga kaldale pääsesid lõpuks nii mehed ise kui ka nende elus ning eluta inventar.

«Ah, ära parem kõnele,» tõrjus Pund möldrit, kui see alustas niisugusel korral harilikku «kas ma ei ütelnud...» «Ära parem kõnele, katsume, et koju saame. Õnnetus on õnnetus, aga kui siit praegu mõni Kikas Villem või Tilk Sass mööda juhtuks minema, no kas sa tead... mina ei taha küll ilmarahva naeruks jääda.»

Mehed kobisid rekke. «Ega ära ikka ei külma, kasukas ümber ja ilm sula,» arvas Pund. «Las ma tõmban hobusele mõne juti.» Hobust polnud aga vaja sundida sugugi, see jooksis isegi elu eest, et aga sooja saada.

Koke Veski ei olnud sillast kuigi kaugel, teed mööda ei saanud sinna täit kilomeetrit maad. Ja Mati, Pund Jüri suurtalu süda ning hoonestik asus teisel pool veskit. Hommikul olid naabrimehed välja tulnud ühe hobusega kahe peale, et mis seal vallamajas nii oma jõukust näidata. Nüüd siis viis Pund Jüri mölder Jakobi koju, laskis ta õuel maha, ütles «ei», kui kutsuti tulema tuppa märgi riideid maha kiskuma ja midagi kuiva selga vaatama, ja kihutas edasi Matile. Et palju sinna koduni enam maad ja et olgu üks valu kannatamine.

Kui ta oma koduõuele sisse sõitmiseks pidi värava ise haagist päästma, siis mõtles ta jälle murelikult-kurjalt selle rappa jooksnud maailmakorra üle: kas temal, vanal

Jüri Punnal, oleks tarvis olnud endal reest ronida «vanal heal ajal»? Küll juba sulane oleks koerte kisa peale välja tulnud, nii et peremehel poleks vaja olnud teha muud kui ohjad poisi kätte visata, ja hobune oleks hooldatud olnud ja kõik... Oh, kurat. Aga nüüd ei tule keegi vastu. Kõik läheb aga allamäge. Nainegi on hakanud jälle rohkem torisema.

Ukselink kõlksatas, ja pihtkasukas, villase pearätiga ning säärikuis noorepoolne eit tuli majast ja «oh sa heldekene küll, kus sa siis nüüd oled olnud, kas jälle oled nina viltu võtnud või» paiskus parinal peremees Jüri Punnale vastu.

«Muud juttu sul ei olegi! Nagu ma muud ei teekski kui jooks. Oh, ei lasta enam kuskil elada! Pea suu, naine! Kas mul veel vähe maadlemist on nendega seal vallamajas, et sina pead veel kah oma lõugu pruukima...» Jüril oli juhus olla solvunud, sest üks kord erandina ta tuli koju jumalakainena. «Silla all läksime jõkke, vaat mis asi!»

«Kas te siis ei näinud, et jõgi lahti! Sul ei ole ka ikka midagi hoolimist. Nädal aega juba suur sula...»

«Pea sina suu. Ei näinud... Kas ma vähe olen hobusega käinud? Aga vaat, et silda ei näe keegi ära parandada!»

«Täna toodigi koosoleku käsk.»

«Mis koosoleku?»

«Silla pärast...»

«Soo-oh?»

«Hea küll, Jüri, ma panen hobuse ära, kobi sina tuppa, ma tulen ka kohe ja annan sulle midagi kuivemat selga.»

Kui Jüri kuivas särgis ja aluspükstes istus oma «peremehetoas», mitte suures kambris pliidi soemüüri kõrval, pani naine ta ette lauale külavoliniku poolt toodud õhukese paberilehe. Jüri otsis lausahtlist prillid ja luges.

selle sinist kirja: «Sm. Jüri Pund, Mati talu. Palume Teid tulla pühapäeval külanõukogusse koosolekule. Päevakorras Koke silla taastamise küsimus. Osavõtt tingimata vajalik.»

«Kas sa kuuled! Või silla taastamise koosolek! Noh, taastagu, kes tahab. Mina sinna küll ei lähe. Mis sa arvad, kas nendest mõni taastaja on? Siis oled ikka sina see, kes teeb ja veab. Ei, tänan väga. Minul on juba oma jagu käes, mina olen täna juba jääst läbi jõkke läinud. Minule aitab. Taastagu, kui tahavad, need, kel seni jões käimata.»

2

Umbes samal ajal, kui mölder Jakob Suits ja peremees Jüri Pund rabelesid silla all jääaugus, oli Koke külavanelmal Villem Kikkal külaline. Lembit Raag, puusepp Raagi poeg samast Koke külast, demobiliseeritud Isamaasõja kolmanda järgu invaliid, nüüd mõnda kuud oma koduvalla parteiorganisaator, oli tulnud külavanema poole tõsist juttu ajama, kontrollima, kuidas edeneb asi, mille ta oli kindlasti nõuks võtnud läbi viia.

«Kutsed ma viisin juba hommikupoolel laiali. Ja rääkisin kah meestega, et mida sellest asjast õige mõeldakse,» seletas Kikas, külvanelem. «Aga, noh, tead, inimesed on nii ja naa, kuidas keegi. Üks ütleb, et ei jõua neidki töid ära teha, mis juba kästud ja kätte antud, metsalõikus ja veod-küüdid. Teine vahest ei ütle, aga mõtleb küll, et palju mina sealt üle käin, et mina pean just see esimene olema, et ehk teevad teised valmis.»

«Niisuguseid on muidugi kõige rohkem, mis?» pistis Lembit Raag vahele.

«Muidugi,» möönis Kikas. «Ja on ka neid, kes ei tahagi, et sild ära parandatakse. Ennem käiks see suvi kah jälle kuus-seitse kilomeetrit ringi. Siis oleks jälle hea tagaselja haugutada, et näe, niisugused nad on, suuga teevad suure linna, käega ei kärbsepesagi... et maid jagama on mehed, aga kui tuleb töö tegemine, siis on... soss!»

«Ah nii...» Raag nagu mõtles ühe hetke. «Aga koosolekule ikka tulevad, mis?»

«Kõik ei tule. Aga ega nüüd tööinimestest just puudu ei tule, kui meestega mõistlikult rääkida. Ma kardan ainult, kuidas selle töö juhtimisega hakkama saab... Palgid võtame maha ja veame välja, ja puutööd tunneb meil pea-aegu iga mees, aga... sild... ega see ei ole niisama... Oleks ta olema purre. Ta on ikka küllalt suur sild.»

«Kuule, Villem. Ega mina kah ei ole insener. Aga ma olen ikka hoolega vaadanud, kus niisugust tööd olen näinud. Kui ta meil ei saa ka nii ilus, nagu ta olla võiks, siis nii kõva, et üle käia võib, seda peab ta saama. Ülehomme peame koosoleku, otsustatud... Kas tahad tulla, läheme kahekesi, vaatame veel kord, mihuke ta välja näeb? Praegu.»

— — — — —

Lembit Raag oli oma kodukülast lahkunud hävituspatalljonlasena neljakümne esimese aasta juulis ja tuli tagasi neljakümne viienda hilissügisel. Ses lõunapoolses vallas polnud Isamaasõjast koju jõudnud mehi palju... Oskar ja Aleksander Tilk, paar vanemat meest valla teises otsas. Tuhat mõtet käisid Lembit Raagil peast läbi, kui ta seisis Koke silla rusude juures kevadises õhtuhämaras. Tege mata tööd, täitmata, ripakile jäänud kohustusi, tööriistade, inventari puudus, töökäte nappus... aga kõige suurem neist: inimeste tuimus ja ükskõiksus, nende nõrk poliitiline

teadlikkus ja — endiste suuruste vastujonnimine. Ei, nad olid küllalt ettevaatlikud, nad ei torisenud avalikult nõukogude korra vastu, seda usinamini aga sosistasid nurgataga, katsusid teha kahju, kuidas oskasid, ennekõike aga tundsid kahjurõõmu, kui uutel peremeestel — valla täitevkomiteel, külanõukogul ja uusmaasaajatel midagi viltu läks.

Tõtt öelda, see silla asi pani siiski ka kukalt sügama. Seni oli ta asjast kõnelnud Tilga poistele, Kikka Villemile, paarile tublimale mehele veel, kellest ta teadis, et nad südamest kaasa tunnevad ülesannetele, mida vaja teostada, ja ühtlasi pole ka isekad ega vaesed tahtejõust. Aga kuna tema oli asja algataja, eestvedaja ja taganttõukaja, siis hoidis ta enda teada nii mõnegi mure ja raskuse, mida ettevõtte juures paratamatult oodata oli. Kõige tähtsam oli siiski saavutada kohe hoogne asjast kinni hakkamine.

«Noh?» pöördus Raag külavanema poole, kes samuti nagu temagi oli silmitsenud jõge, luhta, vōstikku teisel pool jõge, selle taga kuivema ning kõrgema peal algavat kuuse ja kase segametsa ja sillarususid. «Noh, teeme ära?»

Villem näitas käega silla alla. «Kas näed, Lembit, täna on siin üks hobusega sisse läinud. Jah, jälle on läbi see aeg, et saab niisama üle, hakka jälle Laavitsa kaudu kuus kilomeetrit ringi käima... Ega midagi, sild tuleb ära parandada. Ainult kui meil meestest ja mõistusest puudu ei tule...»

«Ei tohi puudu tulla, kui asja ette võtame nii kuidas kord ja kohus.»

«Ega tea midagi. Kuulame, mis mehed homme ütlevad, palju me tegijaid kokku saame. Mina ei ütle, et silda vaja ei ole. Kus need tööpäevad, mis siin kaotsi lähevad

selle ringisõitmisega! Kus see rataste ja hobuseraua kulu! Võta kõik kokku, siis oleks pidanud sild juba ammu peal olema.»

3

«Sild oleks pidanud juba ammu peal olema, seltsimehed! See on häbiasi, et oleme tal lasknud seista aasta aega niisama, nagu ta jäi. Üle tee on mets. Palgid — võta maha, tõmba välja ja pane paika. Puutööd tunneb iga mees. Nii on, seltsimehed. Mõni arvab ehk, et nõukogude võim, see on: põllulapp käes, palgid virnas ootamas, et raiu seina, elamiseks endale ja laudaks loomadele. Muidugi, seda ka. Aga kes arvab, et see on kõik, et oleme Jüri Punna vallavanema ametist lahti teinud ja mõne oma mehe asemele pannud, et võtame tema vedruvankri ja hakkame tema moodi poes ja piimamaja juures jorutama, seni kui sulased kodus tööd teevad, see eksib. Nõukogude võim, see on meie võim, tööraha enda võim. Meie tahame ja meie teeme... Kas silda on vaja? On. Arvate, et selle ehitab meile mõni hea vanaonu või armas jumal taevas? Ega ei ehita küll. Ise peame ehitama ja ise ehitame, või muidu oleme igavesed lorud ega kõlba kuhugi. Kas pole mul õigus, seltsimehed?»

Nii pani Lembit Raag küsimuse ette külanõukogusse kogunenud meestele. Ei saa öelda, et tema sõnu poleks kuulatud või tema esinemise hoogu jälgitud. Aga sellegipärast, kui ta oli lõpetanud ja kutsus üles küsimuse kohta mõtteid vahetama, olid kõik vait. «Õige küll, mis sa ütlesid,» näisid need mehed mõtlevat, «aga...»

«Noh, ütelge välja, mis te asjast arvate! Kas on mõni, kes arvab, et silda ei ole vaja?»

«Miks teda vaja ei ole,» pomises üks taate tagapool nurgas, «kibedasti on vaja. Aga sillad olid vanasti ikka nagu valitsuse teha, meil ei ole seda jõudu. Ja seda ka, et meie teeme silla valmis, aga kes sõidab? Sõidab igaüks, see kah, kes pole kõrtki liigutanud...»

«Ega valitsus silda tegemata ei jäta. Aga kas meil kõlab nii kaua oodata, kuni järg Koke külani jõuab? Hädalisemaid asju on enim. Laavitsa sild tehti peale, aga see on ka suure maantee sild. Meil siin on kolmanda klassi tee, tuleb oodata veel võib-olla paar aastat, kui meist endast sugugi asja ei ole...»

«Kui hakkakski tegema,» arvas sõja ajal heast noorest hobusest ilma jäänud ja nüüd ühe vana kondiga läbi ajav juurdelõike-mees Laas, «siis kes need puud ära veab? Ma mäletan küll, kui seda silda tehti, enne sõda. Üle tihu palke oli vedada. Ma ise olin ka vedamas, sai päris kena raha. Siin on veel mehi küll, kellel riigi metsaveo normgi täitmata. Tee läheb ära, kes neid jämedaid puid poriga enam toob.»

«Ja kui vähe tahedamaks läheb, siis ei ole enam aega kellelgi. Kui palju maad jäi sügisel kündmata!» lisis Laasi naaber.

Lembit Raag oli algusega rahul. Las kõnelevad mehed vastu, las toovad välja oma kahtlused. Parem ikkagi kui see, et nad vaikisid ja nohiseksid ja oleksid ainult oma-teada targad. Niisugusest vabatahtlikust tööst, mis oli liiga suur ühe õhinahooga valmisaamiseks, ei võinud välja tulla midagi muidu kui põhjaliku ettevalmistusega. Mõte pidi küpseks saama, pidi jõudma iga meheni, muidu ei oleks maksnud üldse vaeva nägema hakatagi.

Seepärast kuulas ta üsna vaikselt, kui kord-korralt ikka enam koosolijaid tegi suu lahti — enamasti küll lühi-

keseks niisama kohalt öeldud märkuseks, sellesama kordamiseks, mida esimesed olid juba ütelnud: «Kartulimaale tahab sõnnik vedada, riigi metsaveod tahavad lõpetada. Ja egas ajast üksi... Silda ei tee paljaist puist, mis sa seal metsast maha võtad. Seal on polte vaja, naelu. Katsu linnast saada! Hobustel ei ole raudu all, koormaköied on läbi... Hea küll, kirves ja saag on igal mehel kodus. Aga sedasama saeviili... ära ikka mine metsa, kui sul viili ei ole, palju sa nüri saega õige lõikad!»

Aga siis, kui need kahtlevad mõtted ja vastuväited hakkasid muutuma juba paigaltammuvaks heietamiseks, vaatas Raag korra vanemale Tilkade vennapaarist, Oskarile.

«Palun sõna,» ütles Oskar Tilk ja tõusis püsti. Ta oli ilus sirge poiss, veel mitte kahekümneviie-aastane, koos oma noorema venna Aleksandriga sõja Punaarmees läbi teinud samuti nagu Lembit Raag. Nüüd võis kumbki oma krunti harima ja elamist korda kohendama hakata, mis neljakümne esimesel aastal maha jäi nagu jäi.

«Ma ei tahaks kõnelda pikalt, seltsimehed. Mis siin praegu asjalikku on kõneldud raskustest, siis õige: neid on. Aga kas need on nii tõsised, et nende pärast peab hea mõtte maha matma? Mina küll seda ei arva. Missugused raskused olid sõjas! Kui meie seal oleksime hakanud ainult raskusi loendama, siis ei oleks me kuhugi jõudnud, sakslane istuks siin tänapäevani. Aga ma ei kõnele rindest, te muidu ütlete, et ega praegu ei ole enam sõda, praegu on rahu aeg. Kui ma Leningradist läbi sõitsin, peaaegu aasta tagasi, siis nägin, kuidas seal tööd tehti. Kuue-seitsmeteistkümne-aastased poisid ja tüdrukud töötasid tellingutel nagu vanad ehitustöölised. Noh, meie sillakene... Keerulisem on temaga muidugi hakkama saada kui saunahüti ülesraiumisega, aga et me hakkama ei saaks, seda ma ei

usugi. Raag ei kõnele endast palju, aga te oleksite pidanud nägema, kuidas ta sapööriüksuses tööd tegi... teate, granaadid kukuvad, kuulipildujad võtavad su tule alla... Aga ehitati... Ja mis te kõnelete, et polte ei saa ja naelu ja... kõik saab, kui tahetakse. Nii palju rautust, nagu meile vaja, teeb kas või vana Suvi-sepp valmis. Rauda? Seda risu vedeleb küllalt, vaja ainult natuke ringi vaa-data. Ei, mehed, kui me ette võtame, viime asja läbi. Ja ma ütlen veel: kui mõni ei taha kaasa teha, ärgu tehku. Aga häbi olgu tal siis pärast sealt üle sõita, kuhu silla on teinud teised!»

Kõneleja peatus.

«Vaata Tilga Ossi, enne sõda oli päris poisike, aga nüüd on nii sõnakas, et...» müksas Laas oma naabrile.

«Teeme asja kohe selgeks,» jätkas Oskar. «On vaja metsast puud maha võtta — metsavalitsusega on räägitud, kas on? — see on üks asi. Puud tulevad välja vedada — teine. Suurem jagu vaiu on veel vanast püsti, uusi tuleb sisse rammida muidugi kah, ega sellest ei pääse. Aga üks seda tööd ole ka inimesed teinud. Lembit teeb plaani ette — ramm parve peale — tuleme toime. Plangud lõikame Kokel. Ärgu Jakob punnigu, et tal kaater korras ei ole. Kui ei sea ise korda, seame meie. Hoonete laudu ju ka vaja lõigata peaaegu igal mehel. On nii või? Ühe sõnaga, kes tuleb homme metsa? Seltsimees Raag, mina arvan, siin pole midagi hääletada ega arutada, — kirjutage üles, mitu tihu keegi metsas maha võtab, ja asi tahe.»

Raagil oli tuline heameel Oskarist. Kui niisuguseid noori mehi ainult rohkem oleks! Üles raputada on vaja neid inimesi, on vaja anda neile usku endasse, usku sellesse, et oma algatusvõime ja tublidus, omaenda peremehelik pealehakkamise julgus on see, mis otsustab kõik. Ta otsis

taskuraamatut ja pliiatsit, kui nägi, et käe tõstis Virve Mõtus, ainuke naine sel koosolekul. See sõnavõtt tuli talle ootamata. Seda suurem oli ta huvi, mis tüdruk õieti ütleb.

«Ma tahtsin ütelda nendele, kes arvavad, et materjali ei jõua välja vedada: meil on jaamas juba mitu traktorit täiesti korras, remont lõpetatud... Kui enne põllule minekut, siis võiks katsuda, saab ehk traktoriga aidata palke välja tõmmata, või veski juurdegi viia. Siis on hobuste vaeva vähem.» Viimased sõnad lausus ta naeratades vanemate meeste kobara poole. «Aga saagu siis sild ka niisugune, et traktoriga üle minna kannatab.»

«See on juba täitsa jutt!» kostis rohkem kui ühelt mehelt.

Kui aga Raag hakkas mehi küsitlema, mitu tihumeetrit üks või teine maha võtta lubab, siis olid arvud visad kokku tulema, sellest hoolimata, et Tilk Oskari sõna oli meestele meeldinud. Sulailm, metsaalune märg, ei tee lusti... Ja oleks seda ajakestki... Üks leidis, et tervis kehv, teine, et on vana mees, kolmas, et pole kodus kedagi, kes koduseid toimetusi toimetaks. Maksis veel veenmist ja ergutamist, kuni kogunes kaksteistkümmend lubadust kokku kuuekümne tihu peale.

«Nii, seltsimehed. Algas on tehtud, aga... pidage siis meeles, et lubadused ei jääks ainult lubadusteks. Homme, nii kui valgeks läheb, oleme metsas. Kas jääb nii?»

— — — — —

Sama päeva õhtul juba teadsid koosolekust ja sellest, mis seal oli otsustatud, ka Jüri Pund ja mölder Suits, kes ise olid pidanud ülearuseks sinna minna. Üks veskikorra kuulaja jutustas möldrile ja see omakorda Jürile, kui viimane vastu õhtut tuli Kokele niisama omavahel südant kergendama.

«Usu, mis mina ütlen,» korrutas Pund oma lemmikmõtet. «See on jälle paljalt üks jutt. Pole neist tegijat. Tuleb üks soss — ja muud ei midagi.»

4

Sulailm kestis. Metsaalust kattis paks lobjak, mis leotas jalatsid läbi kiiremini kui lausa vesi ise.

Lembit Raag oli metsavahi juba enne valget maast lahti löönud. Nüüd nad ootasid maanteelt metsa pöörduval tee-
harul. Metsavaht oli umbusklik.

«Ära arva, egas see niisama. Lubajaid saad, katsu saada tegijaid! Vaata, kui ootame-ootame niisama ja lähemegi tühjalt tagasi...»

Raag vaikis. Kindel ei olnud ta kõigile sugugi. Aga see oli igatahes nüüd katseks temale, kas ta oli suutnud inimesi kaasa tõmmata.

Oskar ja Aleksander tulid. Nendega oli kaasas Virve Mõtus, tüdruk masina-traktorijaamast. Külanõukogu esimees Kikas tuli. Aga ka teistest tuli siiski mõni, nii et neid sai kokku kaheksa. Lubatud kaheteistkümne asemel.

«Palju seda talgurahvast ei ole. Aga lõunani me siin passima ka ei hakka,» ütles Oskar. «Näita lank kätte, metsaperemees! Kui on töö, siis olgu töö, vahtima me siia ei ole tulnud.»

Kirves oli kaasas igal mehel, üle hulga oli koos kolm üsna korralikku saagi ja kaks mitte päris lootusetult kulunud viiligi.

Igatahes ei olnud need kaheksa inimest metsas juhuslikud asjaarmastajad või isevarustajad, keda sõjapäevil nii mõnigi kord metsas oli nähtud, ei, need olid inimesed,

kes oskasid käsitseda saagi ja kirvest, kes mõistsid tööle juurde minna ega jäänud mõne tüvekama ja okslikuma puu juurde nõutult seisma, et mis küll nüüd, et kuidas säärasest jagu saab. Ei, siin visati kasukad seljast ja hakati pihta, nagu võetaks eilset tööjärge üles. Igaüks teadis nuputamata ja rääkimata, vahtimata ja sihtimata, mida teha.

Keskpäevaks oli kena jagu puid langil pikali, laasitud, muist saepaku-pikkuseks valmis lõigatud, muist taladeks jäetud, nõnda, kuidas arvati vaja minevat.

Lõunatunnil hinnati silmaga tehtud tööd, kõik olid heas tujus.

«Kolme päevaga on nii palju käes, nagu meile vaja.»

«Ainult kes nad välja veab? Igavesed rasked tüved. Ja jämedad.»

«Kaugele see ära ei ole. Minnakse mitukümmend kilomeetrit palgikoormaga, siis see natuke nüüd jõe äärde. Või ka Kokele, paljude seda maad sinnagi saab!»

«Ega muud, lumi läheb ära.»

«Lume peale muidugi ei maksa enam loota. Paneme traktori ette. Eks ole, seltsimees Mõtus, jääb nii, nagu koosolekul rääkisite?» pöördus Raag tüdruku poole.

«Kui direktor ei keela, siis tingimata.»

«Aga miks ta keelama peaks? Puud viime välja ammu enne kui maa künniks tahe.»

Kui laasijail aega üle hakkas jääma, tõstsid nad ladvad ja oksad kahte suurde hunnikusse. «Teeme tule üles, saab sooja ja metsaalune puhtaks.»

«No pistke tuli otsa, mis te enam ootate,» ütles Lembit Raag Ossile-Sassile. Need ei lasknud ennast teist korda käskida, vaid olid silmapilk tikutopsiga ja kähku kokku-

rapsatud kuivemate okstega asja juures. Aga tuli ei läinud põlema.

Raag takseeris mahalastud puid ja ka neid, mis seisis veel püsti, valged laastud märgiks küljest löödud. Minutit kümme möödus, ta peatus tuletegitajate juures. «Noh, ei võta vedu või mis?»

«Tikud lõppesid otsa.»

Raag kobas puuksale riputatud kasuka taskust kuivi laaste, mis ta oli hommikul ettenägelikult kaasa võtnud. Ta silmitses oksalalasse tehtud avaust, kuhu Ossi-Sassi olid tuld süüdata katsunud. Ta läks sinna, kus kasvas tihnikuna poolkuivanud noori kuuski, ning hakkas kannatlikult koguma üksikuid oksaraokesi, valides hoolega sääraseid, mis olid vähem niiskunud tasapisi udutavas vihmas. Need jämedad toored oksad hunnikus põlesid nagu väävel, kui tulel kord võim käes, aga oli hoolt ja kannatust süütamisega...

«Tehke nüüd veel, niipalju kui näete,» ütles Raag töötajatele, «mina lähen vaatan, kas saan vana Suvi-Jaani kätte. Ma arvan, et on kõige lihtsam, kui katsume rauavärgi siitsamast koha pealt vaadata ja mitte ootama hakata, kuni linnast antakse. Homme hommikul aga jälle platsis, eks?»

— — — — —

Jaan Suvi, mees juba üle seitsmekümne, oli eluaeg seisnud alasi taga. Ta oli põline küla sepp, kes rautas suurema osa rattaid ja regesid, mis ümbruskonna taludes jooksid, kes seadis sahad ja lõi hobustele rauad alla. Sepikoda oli tal pisike, alustanud oli ta kunagi ammu sellega, et ostis alasi, pihid, paar vasarat ja lõõtsa. Peaaegu kõik muud riistad oli ta teinud aja jooksul ise. Treipinki ta ei olnud jõudnud muretseda, aga käsipuurmasin seisis seinal sepikoja läve kõrval ja vindiklupesid oli tal igasuguseid,

vankri teljeotste omadest alustades ja peenikestega lõpetades, et paranda kas või uure. Tema juures ei jäänud hätta niiduki ega kartulivõtja parandamisega, kui viga kodusel viisil vähegi parandada andis.

«Sepatööd teen ma juba viiskümmend viis aastat. Olin seitsmeteistkümmne-aastane poisike, kui hakkasin suure haamriga peale lööma. Nüüd olen viis alasipakku maa sisse tagunud, ega kedagi. Aitab pika elu peale.»

Lembit Raag seletas sepale oma tahtmise ära. Et sild. Pikki polte on vaja, paarsada tükki vähemalt, kolmveerand-tolliseid, mõni jagu võib olla ka toll jämedaid. Sepanaelu. Siis niisuguseid asju... ralvu... kinnituskohtade juurde. Seibe. Aga mitte niisuguseid pisikesi, ümmargusi, poldipea-suurusi, vaid suuri neljakandilisi lapakaid, muidu pigistab puule sisse ja ei ole neist mingit kasu... Kas saab?

Jaan Suvi lükkas oma allarippuvate veertega, kunagi roheline olnud kaabu laubalt kõrgemale ja sügas kõrva-tagust.

«Saab. Miks ei saa! Kus raud ja söed?»

«Sellepärast ma tulingi. Kas sinul nii palju ei ole?»

«Kust mina peaksin nad välja võtma? Kolm aastat ei antud juppigi rauda ega matitait sütt. Mis ladu või ait siis mina õige olen? Ei, nüüd toogu ikka igrames oma materjal.»

«Hea küll. Me toome raua.»

«Rauaga on nüüd veel nii kuidas ta on. Kui siin sõda üle läks, siis ma tõtsin üht kui teist maanteekraavidest ja metsast oma kuuri alla hunnikusse, et mis ta jumalamuidu roostetab. Majandusühisuse hoovis on ka vanu poolpõlenud latte. Küsige sealt, ega silla jaoks ei keelata. Aga sütt peate muretsema. Kes ise sepp ei ole, arvab, et

palju seda sütt ära ei lähe... Ära kõnele, süsi on meie-suguse elu. Natuke nüüd anti — see läheb atrade-äkete peale ära, ei jää järele midagi. Mõni toob igavest katla-kütmise sütt, väävlit täis või mis ta on, niisugusega ära teegi parem tööd. Põleta rauda ja vihasta ennast, et nagu ei oskakski enam tööd teha.»

«Mis nõu sa siis annad?»

«Tehke nii, nagu vanasti tehti. Põletage üks miilitäis puusütt. Puusõega saab tööd teha. Kas sa oled kunagi näinud, kuidas sütt põletatakse?»

«Näinud küll ei ole.»

«Mina olen endale paar korda põletanud. Paar-kolm jalga auku maa sisse, kasehalud püsti riita, maa peale kah, kohe ikka kõrge hunnik, nagu noor kuhi, keskele tuleruum hakatuseks, mättad ja muld peale. Põleb paar päeva, sütt küllalt. Ainult kui augu lahti võtad, pead olema ettevaatlik. Põlema lähevad, kui hoolega ära ei kustuta. Ja palju õhku ei tohi anda, siis ka ei tule midagi välja.»

«Kuule, Jaan. Sa oled vana tubli mees. Tuled meile appi, kui asi niikaugel on.»

«Kui aega saan ja abi vaja, tulen.»

5

Rukis hakkas pead looma, odraoras kattis juba varese ära. Künsti kesa. Traktorist Virve Mõtus näitas, et ta oskab tööd teha. Põuailmad olid kuivatanud mulluse kaerakõrre kivikõvaks, sõjaaegadel kehvasti haritud maal lokkas ohakaid, õienupud puhkemisel. Künd oli raske, nõudis hoolt, et vagu oleks sirge, et tükke terveks ei jääks. Tüduruk täitis ülesannet nii, et paremailgi meestest kündjail

tuli pingutada, et naist endast mitte ette lasta; oli aga ka poisse, kes pidid tüdrukule alla vanduma.

Sillapuud olid välja veetud. Tüvedest lõigatud saepakud seisid Koke veskiõuel riidas. Vaiad ja talad ootasid paikapanekut sillale viival maanteel.

Lembit Raagil olid kevadest saadik olnud kibedad tööpäevad. Aga ta võis jääda endaga rahule. Kevadkülvi lõpetas vald esimeste hulgas, samuti joondus paremate valdade tulemustele sõnnikuvedu ja kesakünn. Oli vaja künni lõpetamisega kiirustada, et jääks paar nädalat lahendamata aega heinatöö eel. Seni lodusalt sujunud ettevalmistustööd Koke silla heaks ei tohtinud ometi jääda asjatuks, sild ise pidi ometi ka valmis saama.

«Kaatriga on asi, tead isegi, missugune,» seletas mölder Suits ja laotas käsi. «Laagrid on läbi, kaks saelehte on keskelt pooleks, — kes nad ära jätkab? Mürjelseib löödi sõja ajal katki, millega sa saage teritad? Vesi jääb selle põuaga ka väikeseks, turbiin ei võtagi kaatrit enam järele. Jahvatust ju ka ikka iga päev. Ja enne heinaaega pean sellegi vee maha laskma, mis muidu heinamaade mehed pealpool tammi ütleavad.»

«Selle vee, mis sa peaksid muidu maha laskma, me just asja peale ära pruugimegi,» ütles Lembit Raag ja vaatas tõsiselt ning teraselt möldrile. «Kui oled täitsamees, aitame sul kaatri korda seada. Saelehed võime ära jätkata ka, kui vaja, aga me saame ilmagi läbi. Ega meil tolliseid laudu tarvis ole. Sa otsi oma aidad hästi läbi, võib-olla vedeleb seal mõni mürjelseibki, mis omal ajal prakiks löödud. Ajame hädaajal läbi, kuni uut saab.»

Jakob Suits tundis, et noormees, kes temaga kõneleb, ei ole mitte ainult inimene julgete kavatsustega, vaid ka asjalik tööst kinni hakkaja. See vähendas mõnevõrra tema

vastumeelsust asjast osavõtmise vastu, aga ta ei ütelnud siiski rohkem kui: «Tehke, tehke, mis nüüd mina!»

«Teeme ka. Paari päeva pärast oleme siin ja vaatame, kas me teda käima ei saa. Mul on vanamehest järele jäänud mõned õunapuu-pakud. Paneme laagrid sisse missugused! Nii. Nägemist.» Ja Lembit Raag läks vana Jaan Suve poole.

Ta tahtis seppa kutsuda nõuks miiliahju laduma. Kui ta oli jutud kokku rääkinud, ka seda maininud, et kaatri juureski tuleks ehk veidi sepa abi vaja, pöördus Jaan lõotsa taha nurka, tõi sealt välja paar pikka kolmveerandtollist polti ja mõned seibid.

«Niisuguseid ikka tahtsid või?» küsis ta ja pani esemed alasile.

«Proovid?» küsis Lembit vastu.

«Ma tegin paarkümmend tükki muu töö vahel. Vaja ju on, ja ega te mulle süsi asemele toomata jäta. Ma kuulsin küll, et olite seal ka mõne kase süte jaoks maha võtnud.»

Mõne hoolikama mehe abil, kes kesakünniga aegsamini valmis said, miiliti söed ja lõigati sillaplangud. Sütega pidi peaaegu viltu minema. Hunnik oli keskpäevast õhtuni küdenud, üksainus mees oli juures valvamas. Vastu õhtut jäi ta tukkuma, ja üks tuli läinudki käes suureks. Väsimatu Lembit Raag aga tuli ise üsna õhtu eel veel vaatama, kuidas lugu laabub, ja päästis olukorra. Tulevalvur oli omajagu ehmunud, lubas aga siis seda hoolsamini silma peal hoida.

Sillaplankude lõikamise juures, kui kaater oli välja rihitud ja esimesed palgid läbi lastud, juhtus, et mölder Suits tuli Lembit Raagi juurde, kaenla all käiaketas, vana ja üsna väikeseks kulunud küll, aga siiski hädapärast veel kõlbav.

«Leidsin rämsu hulgast. Vahest on asjaks,» ütles ta häbelikult. Kogu kaatri kordaseadmise tööd oli ta seni vaadanud kõrvalt. Kui ta vahetevahel oli tundnud nagu mingit kiusatust appi karata, siis oli ta igal niisugusel korral läinud ära veskikotta ja teinud, nagu poleks kõik see, mis sünnib, tema asigi.

Ka töö silla enda juures käis. Oskar ja Aleksander Tilk löid palke. Rahvast oli kokku tulnud rohkem kui metsa, osalt huvist asja vastu, osalt selle õhinal, et hulk tööd juba tehtud, et sild saab ikka tõega valmis ja siis ka asjaks ütelda, et olin minagi töömeeste hulgas. Ja rahvast oligi vaja. Vettinud rusude koristamine võttis vaeva. Ei siin olnud paari mehega midagi teha. Pidid ikka kümned käepaarid tõstma ja kangutama, sikutama kõite ja pootshaakidega, kuni asjasse mingi kord hakkas saama. Aga kui siis plats pärast ligi nädalapikkust kibedat tööd puhas oli, nii et polnud muud kui alustada ehitusega, siis jäi Lembit Raag tõsiselt mõttesse.

Endastmõistetavalt oli temast kujunenud mitte ainult ettevõtte organiseerija, vaid ka töö tegelik juhataja. Tema poole pöörduiti alataas küsimustega, kuidas teha, mismoodi teha. Seni ei olnud ta vastust võlgu jäänud. Aga nüüd lähenes otsustav töö. Silla vaiad tahtsid sisse rammida. Teha parv, ehitada sellele rammimisseadeldis, — näinud ta oli, kuidas see välja näeb, aga kõik teha ise algusest lõpuni — see ajas siiski hirmu peale. Ja sellepärast võttis ta ühel hommikul ette järgmise abiotsimise-teenonna.

Kümmekond kilomeetrit eemal asus sõjaväeosa laagris. Raag ei teadnud päris kindlasti, aga arvas siiski, et seal väeosas võiks leiduda ka inseneriväe mehi mõni üksus. Ja kui tema oletus tõele vastas, siis oli ta päris kindel, et abi ei jää saamata.

«Seltsimees kaardiväe-major,» pöördus ta staabis vanima ohvitseri poole taasviibijate hulgast.

Kõnetuse asjatundlikkus ja Raagi üsna piisav keeleoskus natuke üllatas majorit. «Milles on asi?»

Raag seletas lühidalt, kes ta on ja milleks ta on tulnud.

Ohvitser kuulas teda tähelepanelikult, sai aru asjast ka seal, kus Raagi sõnatagavara teda hätta jätma kippus, ja kui Raag oli lõpetanud, ütles:

«Sõjas olite?»

«Demobiliseeritud.»

«Kellena teenisite?»

«Noorem seersant. Sapöör, seltsimees kaardiväe-major.»

«Teate, seltsimees Raag. Ma kõlistan meie sapööriroodu ülemale, leitnant Sergejevile. Niisuguse asja juures ei taha meie oma abi keelata. Materjal on teil kõik kohal?»

Raag kinnitas lühidalt, et on.

«Hästi.»

Major tõmbas laual seisva induktoraparaadi endale lähemale ja haaras ühe käega vändast, teisega torust.

6

Järgmisel hommikul oli tööjärg niikaugel, et vaiade rammimise alustamine oleks olnud kõige tähtsam. Raag näitas meestele kätte, kuidas nad pidid tegema parve. Parve aluspuud tehti valmis, veeretati vette. «Mis saab edasi, Lembit?»

Samal ajal sammus teed mööda jõe poole rühm sõdureid.

«Ei tea, kuhu nüüd need mõtlevad tulla?» pöörduti üksteise poole küsimusega. «Kas nad ei teagi, et siin silda peal ei ole?»

«Ehk tahavad harjutada jalgsi läbiminekut.»

«Või tulid viimati vaatama, kas sild on valmis?»

Raag muheles röömsalt. Sõdurid jäid käskluse peale seisma. Neid juhtis leitnant Sergejev, insener, kellega Raag oli asja üle kokku leppinud. Nüüd oli kohal Sergejev ise ja temaga koos kaksikümmend sõdurit. «Tere, Lembit Hanssovitš!» ulatas Sergejev Raagile käe.

Lembit aga ütles:

«Tervitan teid meie kõikide nimel ja tänan abi eest. Hakkame tööle!»

Töö uuenes kahekordse hooga. Kui teineteise keelest aru ei saadud, siis aitas üle Lembitu, Oskari ja Aleksandri sõjast kaasa toodud sõnavara. Aga ka ühine töötundmine oli heaks tõlgiks. Mis on puu ja mis on saag või kirves, teadsid varsti mitte ainult eestlased vene, vaid ka venelased eesti keeles. Ja õhtuks pidid tunnistama ka need mõned, kes sellesse abisse, mille Raag oli organiseerinud, suhtusid passiivselt või isegi umbusklikult, et nad paremaid töökaaslast ei võinud tahtagi. Mis peaasi: vastu õhtut oli parvel rammimisvärk püsti ja tumedate mütsudega langes raske rammipakk esimese tõrksa vaiapalgi lagipähe, lüües teda iga hoobiga küll vähe, aga selle-eest järjekindlalt sügavamale leetsavisesse jõepõhja. Ja kui vai juba silmaga nähes ja kõrvaga kuuldes vastu tõrkuma hakkas, seadis Sergejev jõekaldale kolmjalale üles pikksilma ja mõötis.

«Aitab. Istub hästi.»

Kontrolliti ja kinnitati ka vanu, püstijäänud vaiu. Kui paari päeva pärast ühe tugisamba alus valmis oli ja parv teise juurde ankrusse viidi, asuti ajaviitmata konstruktsiooni kallale. Töö, nii keerulise ja raske töö hea edenemine andis tegijaile säärase meeleolutõusu, et nad nagu ei tundnudki väsimust. Töötati pikk suvine päev läbi, päikese

tõusust loojakuni ja lubati endale keskpäevalgi puhkust üsna vähe. Sergejev kuulas Raagi seletusi, missugusena ta on talade konstruktsiooni plaanitsenud. Raag seletas peast, näitas kätega, kuidas mõtleb kinnitada toed, ristpuud, kandjad. Sergejev oli võlutud Raagi innust ja otsarbekohasest plaanist.

«Mis tööd enne sõda tegite?»

«Puutöömees olin, nagu isagi.»

«Peaksite õppima. Olete noor mees.»

«Seda ma tahan isegi. Ja seda ma ka teen.»

— — — — —
Heinaajaks peab ta valmis saama!

See oli eesmärgiks, mille kollektiiv endale üles seadis. Üsna iseenesest, tiivustatud töö heast edenemisest. Iga päevaga võttis sild ikka enam kuju.

Kui viimane vai kindlasti jõepõhjas istus, arvas Raag, et nüüd tuleb ütelda Sergejevile tänu tehtud töö eest ja et nüüd ta läheb sõduritega minema. Hädast olid nad ta iga-tahes välja aidanud. Kuid Sergejev ütles Raagi palumist ootamata, et ta hea meelega aitab veel edasi. Küll see pakkumine oli asjaks, sest heinaaeg oli niihästi kui käes. Kastehein oli õitsema hakkamas, viita ei olnud midagi, oli juba vaja vaadata, kus vikatid.

Et aga inimesi oli nüüd tööil küllalt, võis teha mitut tööd üheaegselt. Niipea kui aegaviitev tugisammaste rajamine oli valmis, läksid viimistlemistööd otse uskumatult nobedasti tegijaile enestelegi. Ühed alles lõpetasid talade paigaleasetamist, teised alustasid kohe nende kannul põrandapanekuga. Käsipuud olid kaldal mõõdu järgi valmis raiutud. Need seati üles. Sild oli valmis, valge ja uus.

«Oleks võinud teise minevalgi aastal peale teha,» arvas Kikas Villem.

«Mineval aastal ei olnud me veel niikaugel,» vastas talle Lembit Raag. «Me ei olnud veel niikaugemale kasvanud. Aga nüüd oleme selle eest tublisti tugevamad ja tublimad kui seda ehitust alates.»

Sillale sõitsid kolm traktorit, üht neist juhtis Virve Mõtus.

Sergejev seisis kaldal nivelliiri juures ja mõõtis silla paindumist. Ta viipas käega traktoristidele. Need panid mootorid käima ja masinad veeresid üle silla jõe teisele kaldale.

Silla ehitajad ei raatsinud nagu veel oma saavutuse juurest lahkuda. Lembit Raag ütles:

«Suur tänu sõpradele kaardiväelastele. Ilma nendeta oleksime küll palju kauem vaeva nägema pidanud, ja ei tea, kas sild oleks nii hea saanud.»

Aga leitnant Sergejev ütles: «Hurraa teile ja teie tublile organiseerijale, seltsimees Raagile!»

1946.

SISUKORD

1. Pööripäev	5
2. Vanaisa	29
3. Ohver	53
4. Neljas põlv	89
5. Õigus õigele elule	99
6. Vaike, tubli tüdruk	109
7. Sild	117

Kaanejoonise valmistanud Boris Lukats.

Vastutav toimetaja Ida Keerdo.

Keeleline toimetaja Väino Linask.

Kunstiline toimetaja Ernst Kollom.

Ladumisele antud 5. VIII 1946. Trükkimisele antud 22. VII 1947.
Paber 56:79 sm, $\frac{1}{16}$. Trükiarv 10 200. Trükitähti trükipoognas 31 552.
Trükipoognaid 9. Arvutuspoognaid 6,9. MB-02548. Tellimise nr. 1146.
Graafikatööstus „Oktoober“, Tallinn, Tartu mnt. 49.

На эстонском языке.

П. Вейдинг. Мост.